

Муаллиф:

**Шайх имом Абулхасан Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим аз-Заририй
Қўхандазий**

www.arabic.uz

ضريري

ЗАРИРИЙ КИТОБИ

(АРАБ ТИЛИ НАҲВ ДАРСЛИГИ)

**Таржимон:
Анвар Аҳмад**

Тошкент-2010

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳумайдиддин аз-Заририй Қўҳандазий бўлиб, Бухорога қарашли Ромуш қишлоғида дунёга келганлар. У зот Ҳанафий мазҳаби уламоларидан бўлиб, имом, фақиҳ, усул олими, аруз илми соҳиби, муҳаддис зотлардан бўлганлар. Шамсул аимма ал-Курдий кўлида фикҳни ўргандилар. У зотни кўлларидан эса “Канз” соҳиби Ҳофизиддин Нафсий фикҳ ўргандилар. Ҳумайдиддин аз-Зарир Мовароуннаҳрдаги илм пешволаридан бири эдилар. Тасниф этган китобларидан “Аруз китоби”, “Фавоид”, “Ҳидояга ҳошия”, “Шарҳи манзума насафийя”, “ал-Манофиъ фий фавоидун навофиъ”, “ал-Фикҳун нофеъ” китобига ҳошия ва “Шарҳи жомиъул кабийр”лар ўрин олган.

Бу зот 420-ҳижрий сана атрофида вафот этганлар. Имом Ҳофизиддин Насафий у зотга жаноза намози ўқиганлар. Жанозаларида 50 минг киши иштирок этган.

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَإِلَيْهِ أَجْمَعِينَ. قَالَ الشَّيْخُ الْإِمَامُ الْأَجَلُّ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ الضَّرِيرِيِّ الْقُهْنَدَرِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ.
 إِعْلَمُ أَنَّ كَلَامَ الْعَرَبِ يَنْقَسِمُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ. إِسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ جَاءَ لِمَعْنَى فَالِإِسْمِ زَيْدٌ وَفَرَسٌ وَحَجْرٌ وَنَحْوُهُ. وَالْفِعْلُ قَامَ يَفْعُلُ، وَقَعَدَ يَفْعُدُ وَنَحْوُهُ. وَالْحَرْفُ مِنْ وَعَنْ وَإِلَى وَهَلْ وَبَلْ وَنَحْوِهَا. وَعَلَامَةُ الْإِسْمِ الْجُرُّ وَالتَّنْوِينُ وَالِإِضَافَةُ وَالْأَلِفُ وَاللَّامُ. وَعَلَامَةُ الْفِعْلِ مَا يَحْتَمِلُ طَرَفِي الزَّمَانِ أَوْ أَحَدَهُمَا. وَعَلَامَةُ الْحَرْفِ خُلُوهُ عَنْ عَلَامَةِ الْإِسْمِ وَالْفِعْلِ.

Бутун оламлар робби Аллоҳга ҳамд бўлсин. Оқибат тақводорларникидир. Расулимиз Муҳаммад алайҳиссаломга ва у зотнинг оилаларига савобу дурудлар бўлсин. Шайх имом Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим аз-Заририй Қўҳандазий (р.а.) айтадилар.

Билгин, араблар сўзи уч қисмга бўлинади. Исм, феъл ва харф.

Исмга мисол: حَجْرٌ، فَرَسٌ، زَيْدٌ ва ҳоказо.

Феълга мисол: قَامَ، يَفْعُدُ، يَفْعُلُ ва ҳоказо.

Ҳарфга мисол: مِنْ، عَنْ، إِلَى، هَلْ، بَلْ ва ҳоказо.

Исмнинг аломатлари – жор, танвин, изофа, алиф ва лом.

Феълнинг аломатлари – замоннинг икки томони эҳтимоли бор ёки бир томони эҳтимоли бор бўлиши, яна ҳам аниқроғи замонга далолат қилишидир.

Ҳарф аломатлари – исм ва феъл аломатларидан холи бўлишидир.

فَصْلٌ

الإعراب على أربعة أوجه: رُفِعَ وَنَصَبَ وَخَفُضَ (جَرَّ) وَجَزَمَ. فَالرَّفْعُ هَذَا زَيْدٌ. وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ ضَمُّ الدَّالِ. وَالنَّصَبُ رَأَيْتُ زَيْدًا أَوْ نَحْوَهُ، وَعَلَامَةُ النَّصَبِ فِيهِ فَتْحَةُ الدَّالِ. وَالخَفْضُ (الجَزْمُ) مَرَزْتُ بَرِيدٍ وَنَحْوَهُ. وَعَلَامَةُ الخَفْضِ فِيهِ كَسْرَةُ الدَّالِ. وَالجَزْمُ لَمْ يَفْعَلْ وَنَحْوَهُ. عَلَامَةُ الجَزْمِ فِيهِ سُكُونُ اللَّامِ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا".

Фасл

Эъроб тўрт кўринишда бўлади. 1. Рафъ 2. Насб 3. Жор 4. Жазм
 Рафъ – هَذَا زَيْدٌ Бу ердаги рафъ аломати дол ҳарфидаги заммадир.
 Насб – رَأَيْتُ زَيْدًا Бу ердаги насб аломати дол ҳарфидаги фатҳадир.
 Жор – مَرَزْتُ بَرِيدٍ Бу ердаги жор аломати дол ҳарфидаги касрадир.
 Жазм – لَمْ يَفْعَلْ Бу ердаги жазм аломати лом ҳарфидаги сукундир.
 Жазмга, Аллоҳнинг қуйидаги сўзи далил бўлади. وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا

فصل

الرَّفْعُ وَالنَّصَبُ يَدْخُلَانِ عَلَى الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ جَمِيعًا. وَالخَفْضُ يَخْتَصُّ بِالْأَسْمَاءِ دُونَ الْأَفْعَالِ. وَالجَزْمُ يَخْتَصُّ بِالْأَفْعَالِ دُونَ الْأَسْمَاءِ. فَلَيْسَ فِي الْأَسْمَاءِ جَزْمٌ، وَلَا فِي الْأَفْعَالِ خَفْضٌ (جَرٌّ)

Фасл

Рафъ ва насб исм ва феълларда бир хил иштирок этади. Жор эса феълга хос бўлмасдан балки исмга хосдир. Жазм эса, исмга хос бўлмасдан фақат феълга хосдир. Демак исмлар жазм бўлмайди. Феъллар эса жор бўлмайди.

فصل

وَلَيْسَ يَغْرُبُ مِنَ الْكَلَامِ كُلِّهِ إِلَّا الْإِسْمُ الْمُتَمَكِّنُ وَالْفِعْلُ الْمُضَارِعُ. فَالْإِسْمُ الْمُتَمَكِّنُ نَحْوُ زَيْدٌ، وَفَرَسٌ، وَحَجْرٌ. وَالْفِعْلُ الْمُضَارِعُ نَحْوُ يَضْرِبُ، وَيَذْهَبُ، وَيَكْتُبُ وَسَائِرُ الْكَلَامِ.
 مَبْنِيٌّ لَا يَتَغَيَّرُ آخِرُهُ بِدُخُولِ الْعَوَامِلِ عَلَيْهِ نَحْوُ: ضَرَبَ، كَيْفَ، أَيْنَ، نَحْنُ، حَيْثُ، مَدٌ، مُنَدُّ، مِنْ، عَنَ، هُوَ لِأَنَّ، أَمْسَ، وَمَا أَشْبَهَهَا.

Фасл

Каломнинг барчаси ҳам эъробланавермайди. Фақат мутамаккин (ўзгарувчи) бўлган исм ва феъли музореъларгина эъробланиб, охири ўзгаради.

Исм мутамаккин – وحَجَرٌ، وِفْرَسٌ، وَحَجْرٌ.

Феъли музореъ – وَيَضْرِبُ، وَيَذْهَبُ، وَيَكْتُبُ.

Мабний эса, охирига ўзгартиришга сабаб бўлувчи омиллар кирса ҳам ўзгармайдиган нарсага айтилади. ضَرْبٌ، كَيْفٌ، أَيْنَ، نَحْنُ، حَيْثُ، مَدٌ، مَنذٌ، مِنْ، عَنَ، هُوَلاءُ، أَمْسِ. кабиларга ўхшаш.

فصل

الإِعْرَابُ يَلْزِمُ أَجْرَ الْكَلِمَةِ دُونَ أَوْلِيَّهَا وَأَوْسَطِهَا. فَالاسْمُ يُنَوِّنُ وَالْفِعْلُ لَا يُنَوِّنُ وَالاسْمُ يُضَافُ وَالْفِعْلُ لَا يُضَافُ وَالاسْمُ يُصَغَّرُ وَالْفِعْلُ لَا يُصَغَّرُ وَالاسْمُ يُشْتَقُّ وَيُجْمَعُ وَالْفِعْلُ لَا يُشْتَقُّ وَلَا يُجْمَعُ وَالاسْمُ يَدْخُلُهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ وَالْفِعْلُ لَا يَدْخُلُهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ وَالْفِعْلُ يَنْجَرِمُ وَالاسْمُ لَا يَنْجَرِمُ وَالاسْمُ يَنْجَرُ وَالْفِعْلُ لَا يَنْجَرُ وَالاسْمُ يُرْحَمُ وَالْفِعْلُ لَا يُرْحَمُ فَرَقًا بَيْنَ إِعْرَابِ الْإِسْمِ وَبَيْنَ إِعْرَابِ الْفِعْلِ وَبَيْنَ مَا يَنْصَرِفُ وَبَيْنَ مَا لَا يَنْصَرِفُ.

Фасл

Эъробланиш калиманинг аввали ҳамда ўртасида содир бўлмай балки охирида содир бўлади. Яъни ўзгарадиган бўлса, охири ўзгаради. Исмда танвин бўлади. Феълда эса танвин бўлмайди. Исм музоф бўлади. Феъл эса музоф бўлмайди. Исм тасғир қилинади. Феъл эса тасғир қилинмайди. Исмга алиф ва лом киради. Феълга эса алиф ва лом кирмайди. Феъл жазм бўлади. Исм жазм бўлмайди. Исм жор бўлади. Феъл жор бўлмайди. Исм тархим (қисқартма) бўлади. Феъл эса тархим бўлмайди. Исм эъробин билан феъл эъробин ҳамда улар сарф бўлиши билан сарф бўлмаслик орасида фарк бордир.

فصل

وَإِذَا تَنَيْتَ الْإِسْمَ الْمَرْفُوعَ زِدْتَ فِي آخِرِهِ أَلِفًا وَتُونًا كَقَوْلِكَ جَاءَنِي الرَّيْدَانُ، وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ الْأَلِفُ وَالتُّونُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قَالَ رَجُلَانِ". وَإِذَا تَنَيْتَ الْإِسْمَ الْمَنْصُوبَ وَالْمَجْرُورَ وَزِدْتَ فِي آخِرِهِ يَاءً وَتُونًا وَفَتَحْتَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ كَقَوْلِكَ: رَأَيْتَ الرَّيْدَيْنِ وَمَرَزْتَ بِالرَّيْدَيْنِ، وَعَلَامَةُ النَّصْبِ وَالْجَرِّ فِيهِمَا الْيَاءُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي النَّصْبِ: "فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ". وَفِي الْحُفْظِ: "كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ".

Фасл

Агар марфуъ исмни тасния қилсанг охирига алиф ва нунни зиёда қиласан. Худди جَاءَنِي الرَّيْدَانِ "икки Зайд ҳузуримга келди", деб айтганинг каби. Бу ерда рафъ аломати алиф ва нундир. Аллоҳнинг сўзидаги قَالَ رَجُلَانِ деб

айтилган сўз ҳам бунга далил бўлади. Агар мансуб ва мажрур исмни тасния қилсанг охирига "йо" ва "нун"ни зиёда қилиб, "йо"дан олдинги ҳаракатни фатҳа қиласан. رَأَيْتُ الرَّيْدِينَ وَمَرَرْتُ بِالرَّيْدِينَ "Икки Зайдни кўрдим" ва "Икки Зайдни олдидан ўтдим". Бу ерда насб ва жор аломати "йо"дир. Аллоҳнинг сўзидаги мана бу эса насбга далилдир. فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنِينَ.

Қуйидаги оят эса, жорга далилдир. كَانَتْ تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ.

فصل

إِذَا جُمِعَتِ الْإِسْمُ الْمَرْفُوعِ زِدَتْ فِي آخِرِهِ وَاوًا وَتُونًا وَضَمَمْتَ مَا قَبْلَ الْوَاوِ كَقَوْلِكَ هَؤُلَاءِ الرَّيْدُونَ وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ الْوَاوُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ".
وَإِذَا جُمِعَتِ الْإِسْمُ الْمَنْصُوبِ أَوْ الْمَجْرُورِ زِدَتْ فِي آخِرِهِ يَاءٌ وَتُونًا وَكَسَرْتَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ، كَقَوْلِكَ رَأَيْتُ الرَّيْدِينَ وَمَرَرْتُ بِالرَّيْدِينَ وَعَلَامَةُ النَّصْبِ وَالْجَرِّ فِيهِمَا الْيَاءُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي النَّصْبِ: "إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ". وَفِي الْجَفْضِ: "وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا".

Фасл

Агар марфуъ исмни жамъ қилсанг "вов" ва "нун" зиёда қилиб, "вов"дан олдинги ҳаракатни замма қиласан. Хў анавилар "Зайдлар", деб айтган сўзингга ўхшаш. Бу ерда рафъ аломати "вов" дир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи бунга далил бўлади. Мўминлар кофирларни дўст тутмайди. Агар мансуб ёки мажрур исмни жамъ қилсанг охирига "йо" ва "нун" зиёда қилиб, "йо"дан олдинги ҳаракатни касра қиласан. رَأَيْتُ الزَّيْدِينَ وَمَرَرْتُ بِالزَّيْدِينَ "Зайдларни кўрдим" ва "Зайдларни" олдидан ўтдим", деб айтган сўзингга ўхшаш.

Бу ерда насб ва жор аломати "йо"дир. Аллоҳнинг сўзидаги мана бу эса насбга далилдир. إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ

Қуйидаги эса жорга далилдир. وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا.

فصل

وَتُونُ التَّشْبِيهِ مَكْسُورَةٌ أَبَدًا. وَتُونُ جَمْعِ السَّلَامَةِ مَفْتُوحَةٌ أَبَدًا وَهِيَ تَسْقُطَانِ عِنْدَ الْإِضَافَةِ كَقَوْلِكَ: غُلَامَاكَ وَصَالِحُوكَ وَبُنُوكَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ". فَحُذِفَ التُّونُ مِنْ بَنِي لِإِضَافَةِ وَكَانَ فِي الْأَصْلِ بَيْنَ وَالتَّنْوِينِ أَيْضًا تَسْقُطُ عِنْدَ الْإِضَافَةِ وَمَعَ الْأَلِفِ وَاللَّامِ. كَقَوْلِكَ غُلَامَكَ وَالْعُلَامَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ". وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ". وَيَثْبُتُ التَّنْوِينُ بِسُقُوطِ الْأَلِفِ وَاللَّامِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا".

Фасл

Тасниянинг нуни абадий касралидир. Соғлом жамънинг нуни абадий фатҳадир. Ушбу икки нун изофа пайтида тушириб юборилади.

"Сенинг хизматкор боланг", "Сени солих кишинг" ва "Сени болаларинг", деб айтган сўзингга ўхшаш.

Аллоҳ таолонинг сўзида эса: يا بني إسرائيل, дейилгани мисол бўлади. Ушбу жумладаги بني сўзидан нун харфи изофа бўлгани учун тушириб юборилган. Аслида بنين бўлган. Изофа бўлган пайтда танвин ҳам алиф ва лом ҳам тушириб юборилади. غلامك والغلام "Сенинг хизматкор боланг" ва "бир хизматкор бола", деб айтган сўзингга ўхшаш.

Аллоҳ таолонинг сўзида эса اِنِّي عَبْدُ اللَّهِ، وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ деб айтилгани далил бўлади. Агар алиф ва лом тушиб кетса, нун собит қолади.

Аллоҳнинг رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا деб айтган сўзи далил бўлади.

فصل

اعْلَمُ أَنَّ الْجَمْعَ جَمْعَانِ: جَمْعُ السَّلَامَةِ وَجَمْعُ التَّكْسِيرِ. فَأَمَّا جَمْعُ السَّلَامَةِ فَهُوَ مَا يَسْلَمُ لَفْظُ الْوَاحِدِ، وَجَمْعُ عَلَى هِجَائِنِ مَرَّةً عَلَى الْوَاحِدِ وَالنُّونَ وَمَرَّةً عَلَى الْبَاءِ وَالنُّونَ. كَقَوْلِكَ: الزَّيْدُونَ وَالزَّيْدِيْنَ، وَهَذَا جَمْعٌ لِمَنْ يَعْقِلُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِي الصَّالِحُونَ". وَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: "وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ". وَأَمَّا جَمْعُ التَّكْسِيرِ فَهُوَ مَا يَنْكَسِرُ فِيهِ لَفْظُ الْوَاحِدِ وَبِنَاؤُهُ. كَقَوْلِكَ: رَجُلٌ - رِجَالٌ، حَجَرٌ - أَحْجَارٌ، شَيْطَانٌ - شَيْطَانِيْنَ، سُلْطَانٌ - سُلْطَانِيْنَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ، لِأَنَّهُ فَاعِلٌ وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ ضَمَّةُ النُّونِ".

Фасл

Билгинки, жамъ (кўплик) икки хил бўлади.

1. Соғлом жамъ 2. Сениқ жамъ.

Соғлом жамъ – жамъга айлантирилганида бирлик лафзи соғлом қолган нарсадир. Демак бирликни жамъга айлантирилганида гоҳида (сўзнинг охирига) "вов" ва "нун" гоҳида эса "йо" ва "нун" зиёда қилинади. الزيْدُونَ والزَّيْدِيْنَ деб айтганинг каби. Ушбу жамъ ақли бор оқиллар учундир. Аллоҳ таолонинг اِنِّي عَبْدُ اللَّهِ، وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ деб айтган сўзи бунга мисол бўлади.

Сениқ жамъ – жамъга айлантирилганида бирлик лафзи ва биноси синиб (яъни, ўша сўзга ташқаридан бирор ҳарф кириб ёки ўзини бирор ҳарфи тушиб) қолган нарсадир.

رَجُلٌ - رِجَالٌ، حَجْرٌ - أَحْجَارٌ، شَيْطَانٌ - شَيْطَانِيٌّ، سُلْطَانٌ - سُلْطَانِيٌّ
деб айтган сўзингга ўхшайди.

Аллоҳнинг қуйидаги الشَّيَاطِينُ сўзидаги وَأَتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ сўзидаги الشَّيَاطِينُ сўзи рафъ ўқилди, чунки у фоилдир. Бу ерда рафъ аломати "нун"ни замма бўлишидир.

فِي الْمَذَكَّرِ

حَالَةُ الْإِعْرَابِيَّةِ	مُفْرَدٌ	تَشْبِيهُ	جَمْعُ الْمَذَكَّرِ
مَرْفُوعٌ: ←	مُعَلِّمٌ (الضَّمَّةُ)	هَذَا مُعَلِّمَانِ (أَلْف)	هَؤُلَاءِ مُعَلِّمُونَ (و)
مَنْصُوبٌ: ←	مُعَلِّمًا (الْفَتْحَةُ)	رَأَيْتُ مُعَلِّمِينَ (ي)	رَأَيْتُ مُعَلِّمِينَ (ي)
مَجْرُورٌ: ←	مُعَلِّمٍ (الْكَسْرَةُ)	مَرَرْتُ بِمُعَلِّمِينَ (ي)	مَرَرْتُ بِمُعَلِّمِينَ (ي)

فِي الْمَوْثِ

حَالَةُ الْإِعْرَابِيَّةِ	مُفْرَدٌ	تَشْبِيهُ	جَمْعُ الْمَوْثِ
مَرْفُوعٌ: ←	مُعَلِّمَةٌ (الضَّمَّةُ)	هَاتَانِ مُعَلِّمَاتَانِ (أَلْف)	مُعَلِّمَاتٌ (الضَّمَّةُ)
مَنْصُوبٌ: ←	مُعَلِّمَةً (الْفَتْحَةُ)	رَأَيْتُ مُعَلِّمَاتِينَ (ي)	مُعَلِّمَاتٍ (الْكَسْرَةُ)
مَجْرُورٌ: ←	مُعَلِّمَةٍ (الْكَسْرَةُ)	مَرَرْتُ بِمُعَلِّمَاتِينَ (ي)	مُعَلِّمَاتٍ (الْكَسْرَةُ)

فصل

وَسَمَّيْتُهُ أَسْمَاءً مُعْتَلَّةً مُضَافَةً إِلَى غَيْرِ نِيَاءِ الْمُتَكَلِّمِ، رَفَعْتُهَا بِالْوَاوِ وَنَصَبْتُهَا بِالْأَلْفِ وَخَفَضْتُهَا (جَرَّيْتُهَا) بِالْيَاءِ. وَهِيَ: أَبُوكَ، وَأَخُوكَ، وَحَمُوكَ، وَهَنُوكَ، وَفُوكَ، وَدُومَالٍ. تَقُولُ فِي الرَّفْعِ هَذَا أَبُوكَ وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ الْوَاوُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قَالَ أَبُوهُمْ".
وَفِي النَّصْبِ رَأَيْتُ أَبَاكَ وَعَلَامَةُ النَّصْبِ فِيهِ الْأَلْفُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ".
وَفِي الْخَفْضِ (الْجَرِّ): مَرَرْتُ بِأَبِيكَ وَعَلَامَةُ الْخَفْضِ فِيهِ الْيَاءُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "ارْجِعُوا إِلَىٰ أَبِيكُمْ" وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا.

Фасл

Мутакаллимининг “йо”си бўлмасдан “йо”га изофа қилинган олти исм борки, уларнинг рафъ ҳолатини “вов” билан, насб ҳолатини “алиф” билан, жор ҳолатини “йо” билан биламиз.

Улар: أَبُوكَ، وَأَخُوكَ، وَحَمُوكَ، وَهَنُوكَ، وَفُوكَ، وَدُومَالٍ лардир.

(Баъзи китобларда هُنُوكَ ни қўшмасдан, уларни “асмой хамса” яъни беш исм, деб номланади). Рафъ ҳолатида: هَذَا أَبُوكَ, деб айтасан. Бу ерда рафъ аломати “вов”дир. Аллоҳ таоло Қуръонда: “قَالَ أَبُوهُمْ”, деб айтган.

Насбда رَأَيْتَ أَبَاكَ деб айтасан. Бу ерда насб аломати “Алиф”дир. Аллоҳ таоло Қуръонда: “إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” деб айтган.

Жорда مَرَرْتُ بِأبيكَ деб айтасан. Бу ерда жор аломати “йо”дир. Аллоҳ таоло Қуръонда: “ارْجِعُوا إِلَىٰ آبَائِكُمْ” деб айтган.

Қолган қисмлари ҳам أَبُوكَ қандай бўлса шундай бўлади.

أَسْمَاءُ السُّنَّةِ:

في الرفع ←	أَبُوكَ	أَخُوكَ	حَمُوكَ	هَنُوكَ	فُوكَ	ذُومَالٍ
في النصب ←	أَبَاكَ	أَخَاكَ	حَمَاكَ	هَنَاكَ	فَاكَ	ذَامَالٍ
في الجر ←	أَبَيْكَ	أَخِيكَ	حَمِيكَ	هَنِيكَ	فِيكَ	ذِي مَالٍ

فصل

وَحَمْسَةٌ أَمْثَلَةٌ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُسْتَقْبَلَةِ رَفْعُهَا يَثْبُوتُ النُّونُ وَنَصْبُهَا وَجَزْمُهَا بِسُقُوطِ النُّونِ. وَهِيَ: يَفْعَلَانِ وَيَفْعَلُونَ وَتَفْعَلَانِ وَتَفْعَلُونَ وَتَفْعَلِينَ. تَقُولُ فِي الرَّفْعِ: هُمَا يَفْعَلَانِ، وَهُمْ يَفْعَلُونَ. وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِ ثُبُوتُ النُّونِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ".

فِي النَّصْبِ: لَنْ يَفْعَلَا، وَلَنْ يَفْعَلُوا، وَمَنْ يَفْعَلَا، وَمَنْ يَفْعَلُوا وَمَنْ تَفْعَلِي. وَعَلَامَةُ النَّصْبِ وَالْجَزْمِ فِيهِمَا سُقُوطُ النُّونِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا". أَسْقَطَتِ النُّونُ مِنْ لَنْ تَفْعَلُوا لِلنَّصْبِ، وَمِنْ لَمْ تَفْعَلُوا لِلْجَزْمِ. وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا.

Фасл

Келаси замон феълида беш мисол борки, уларнинг рафъ ҳолатини нунни қолиши билан, насб ва жазм ҳолатини эса нунни тушиб кетиши билан билиб оламиз. Улар: يَفْعَلَانِ وَيَفْعَلُونَ وَتَفْعَلَانِ وَتَفْعَلُونَ وَتَفْعَلِينَ.

Рафъ ҳолатида: هُمَا يَفْعَلَانِ، وَهُمْ يَفْعَلُونَ деб айтилади. Бу ерда рафъ аломати нунни қолишидир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи бунга далил бўлади. وَهُمْ "يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ".

Насб ва жазм ҳолатида: لَنْ يَفْعَلَا، وَلَنْ يَفْعَلُوا، وَمَنْ يَفْعَلَا، وَمَنْ تَفْعَلِي. Бу ердаги насб ва жазм аломати нунни тушиб кетишидир.

Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи бунга далил бўлади. "فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا".

Бу дан насб бўлгани учун нун туширилди. لَمْ تَفْعَلُوا дан эса жазм бўлгани учун нун туширилди. Шунинг сингари у каби амални бажарган ахавотлар ҳам шу ишни бажаради.

الإعراب في الأفعال المضارع

الْحَالَةُ الإِعْرَابِيَّةُ	مُفْرَدٌ	تَثْنِيَّةُ (الأفعال الخمسة)	جَمْعُ (الأفعال الخمسة)
مَرْفُوعٌ: ←	يَكْتُبُ (الضَّمَّةُ)	يَكْتُبَانِ (تُبُوثُ التُّونِ)	يَكْتُبُونَ (تُبُوثُ التُّونِ)
مَنْصُوبٌ: ←	أَنْ يَكْتُبَ (الْفَتْحَةُ)	أَنْ يَكْتُبَا (حَذْفُ التُّونِ)	أَنْ يَكْتُبُوا (حَذْفُ التُّونِ)
مَجْزُومٌ: ←	لَمْ يَكْتُبْ (السُّكُونُ)	لَمْ يَكْتُبَا (حَذْفُ التُّونِ)	لَمْ يَكْتُبُوا (حَذْفُ التُّونِ)

فصل

وَكُلُّ فِعْلٍ مُسْتَقْبَلٍ فِي آخِرِهِ وَاوْ أَوْ يَاءٌ. نَحْوُ: يَدْعُو وَيَرْمِي، فَرَفَعَهُ بِسُكُونِ آخِرِهِ وَنَصَبَهُ بِفَتْحِ آخِرِهِ وَجَزَمَهُ بِسُقُوطِ آخِرِهِ. تَقُولُ فِي الرَّفْعِ: هُوَ يَدْعُو وَيَرْمِي. وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِمَا سُكُونُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ".
وَفِي النَّصْبِ: لَنْ يَدْعُو، وَلَنْ يَرْمِي. وَعَلَامَةُ النَّصْبِ فِيهِمَا فَتْحَةُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَنْ تَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا".
وَفِي الْجَزْمِ: لَمْ يَدْعُ وَلَمْ يَرْمِ، وَعَلَامَةُ الْجَزْمِ فِيهِمَا سُقُوطُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ". وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّةً".

Фасл

Ҳар-бир келаси замон феъли борки, охири يَدْعُو وَيَرْمِي каби “вов” ёки “йо” бўлса, уни рафъ ҳолатини, охири сукун бўлиши билан, насб ҳолатини, охири фатҳа бўлиши билан, жазм ҳолатини, охири тушириб юбориш билан аниқлаймиз.

Масалан рафъ ҳолатида: يَدْعُو وَيَرْمِي деймиз. Бу ердаги икки мисолнинг рафъ аломати охири сукун бўлишидир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи бунга далил бўлади. "وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ"

Насб ҳолатида: $\text{لَنْ يَدْعُو، وَلَنْ يَرْمِي}$ бўлади. Бу ердаги икки мисолнинг насб аломати, охиридаги фатҳадир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи бунга далил бўлади. "لَنْ تَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا"

Жазм ҳолатида: $\text{لَمْ يَدْعُ وَلَمْ يَرْمِ}$ бўлади.

Бу ердаги икки мисолнинг жазм аломати охиридаги иллат ҳарфи батамом тушиб кетишидир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўлади. "كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّةً" ёки "أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ".

فصل

وَكُلُّ فِعْلٍ فِي آخِرِهِ أَلْفٌ مَقْصُورَةٌ نَحْوُ: يَرْضَى وَيَحْشَى رَفَعُهُ وَنَصَبُهُ بِسُكُونِ آخِرِهِ وَجَزْمُهُ بِسُقُوطِ آخِرِهِ. تَقُولُ فِي الرَّفْعِ: هُوَ يَحْشَى وَيَرْضَى، وَعَلَامَةُ الرَّفْعِ فِيهِمَا سُكُونُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ. وَفِي النَّصَبِ: لَنْ يَرْضَى وَلَنْ يَحْشَى وَعَلَامَةُ النَّصَبِ فِيهِمَا سُكُونُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى".
وَفِي الْجَزْمِ: لَمْ يَرْضَ وَلَمْ يَحْشَ، وَعَلَامَةُ الْجَزْمِ فِيهِمَا سُقُوطُ آخِرِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهُ.

Фасл

Ҳар-бир феълки, охирида *يَرْضَى* ва *يَحْشَى* каби алифи мақсура бўлса, унинг рафъ ва насблигини охири суқун бўлиши билан ва жазмлигини охиридаги иллат ҳарфи батамом тушиб кетиши билан билиб оламиз. Масалан рафъ ҳолатида *يَرْضَى* ва *يَحْشَى* бўлади. Бу икки мисолдаги рафъ аломати охири суқун бўлишидир.

Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўлади. *وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ*.

Насб ҳолатида эса *لَنْ يَرْضَى* ва *لَنْ يَحْشَى* бўлади. Бу икки мисолдаги насб аломат охири суқун бўлишидир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўлади. "وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى".

Жазм ҳолатида эса *لَمْ يَرْضَ* ва *لَمْ يَحْشَ* бўлади. Бу икки мисолдаги жазм аломати охиридаги иллат ҳарфи батамом тушиб кетишидир. Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўлади. *وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهُ*.

الإعراب التَّقْدِيرِيُّ فِي الْأَفْعَالِ

الحَالَةُ الْإِعْرَابِيَّةُ	فِي آخِرِهِ الْأَلْفُ الْمَقْصُورَةُ	فِي آخِرِهِ الْوَاوُ	فِي آخِرِهِ الْيَاءُ
مَرْفُوعٌ ←	يَحْشَى (ضَمَّةُ الْمَقْدَرَةِ)	يَدْعُو (ضَمَّةُ الْمَقْدَرَةِ)	يَرْمِي (ضَمَّةُ الْمَقْدَرَةِ)
مَنْصُوبٌ ←	أَنْ يَحْشَى (فَتْحَةُ الْمَقْدَرَةِ)	أَنْ يَدْعُو (فَتْحَةُ الظَّاهِرَةِ)	أَنْ يَرْمِي (فَتْحَةُ الظَّاهِرَةِ)
مَجْزُومٌ ←	لَمْ يَحْشَ (حَذْفُ الْأَلْفِ)	لَمْ يَدْعُ (حَذْفُ الْوَاوِ)	لَمْ يَرْمِ (حَذْفُ الْيَاءِ)

فصل

وَكُلُّ اسْمٍ فِي آخِرِهِ يَاءٌ إِذَا انْفَتِحَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ لَمْ يُحْتَمَلْ مِنَ الْحَرَكَاتِ كُلِّهَا شَيْئًا كَقَوْلِكَ: هَذَا مَوْلَى وَرَأَيْتُ مَوْلَى وَمَرَرْتُ بِمَوْلَى. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَوْمَ لَا يُعْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا" وَإِذَا انْكَسَرَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ لَمْ يُحْتَمَلْ مِنَ الْحَرَكَاتِ كُلِّهَا إِلَّا الْمُنْتَحَةَ. كَقَوْلِكَ: هَذَا قَاضٍ، وَرَأَيْتُ قَاضِيًا وَمَرَرْتُ بِقَاضٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي الرَّفْعِ: قَاضٍ مَا أَنْتَ قَاضٍ. وَقَالَ فِي الْخَفْضِ: "وَمَا أَنْتَ بِمَادِي الْعُمِّيِّ"

عَنْ صَلَاتِهِمْ". وَقَالَ فِي النَّصَبِ: "وإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِي مِنْ وَرَائِي". وَإِذَا سُكِنَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ أُحْتَمَلُ الْحُرُكَاتُ كُلُّهَا. كَقَوْلِكَ: هَذَا ظَهِّي وَرَأَيْتُ ظَهِيًّا وَمَرَزْتُ بِظَهِّي. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ". وَقَالَ فِي النَّصَبِ: "هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ" وَفِي الْحَفْضِ: "فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ".

Фасл

Ҳар бир исмики, охири “йо” бўлиб, ундан олдин фатҳа бўлмаса ҳамда ҳаракатлардан бирортасини кўтариш эҳтимоли бўлмаса (бундай исми “эъроби тақдирий”, деб номланади). Масалан:

الإِعْرَابُ التَّقْدِيرِيُّ فِي الْأَسْمَاءِ

الحَالَةُ الْإِعْرَابِيَّةُ	المُضَافُ إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ	الْمُنْقُوصُ (ياء لازمة)	الْمَقْصُورُ (ألف لازمة)
مَرْفُوعٌ: ←	جَاءَ صَدِيقِي (ضَمَّةُ الْمُقَدَّرَةِ)	المُحَامِي (ضَمَّةُ الْمُقَدَّرَةِ)	الْمُرْتَضَى (ضَمَّةُ الْمُقَدَّرَةِ)
مَنْصُوبٌ: ←	رَأَيْتُ صَدِيقِي (فَتْحَةُ الْمُقَدَّرَةِ)	المُحَامِي (فَتْحَةُ الظَّاهِرَةِ)	الْمُرْتَضَى (فَتْحَةُ الْمُقَدَّرَةِ)
مَجْرُورٌ: ←	سَلَّمْتُ عَلَيَّ صَدِيقِي (كَسْرَةُ الْمُقَدَّرَةِ)	المُحَامِي (كَسْرَةُ الْمُقَدَّرَةِ)	الْمُرْتَضَى (كَسْرَةُ الْمُقَدَّرَةِ)

بَابُ الْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ

إِعْلَمَ أَنَّ الْمُبْتَدَأَ وَخَبْرَهُ مَرْفُوعَانِ أَبَدًا. كَقَوْلِكَ: زَيْدٌ قَائِمٌ، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مُبْتَدَأٌ وَرَفَعْتَ قَائِمًا لِأَنَّهُ خَبْرُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ".

وَاعْلَمْ أَنَّ خَبَرَ الْمُبْتَدَأِ يَكُونُ فِي أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ: إِسْمٍ أَوْ فِعْلٍ أَوْ ظَرْفٍ أَوْ جُمْلَةٍ فِيمَا دُكِرَ الْمُبْتَدَأُ الْأَوَّلُ. أَمَّا الْإِسْمُ فَكَقَوْلِكَ: زَيْدٌ قَائِمٌ، فَرَزَيْدٌ مُبْتَدَأٌ وَقَائِمٌ خَبْرُهُ فِي الْإِسْمِ. وَأَمَّا الْفِعْلُ فَكَقَوْلِكَ: زَيْدٌ قَامَ، زَيْدٌ يَقُومُ. فَرَزَيْدٌ مُبْتَدَأٌ وَخَبْرُهُ الْفِعْلُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ".

وَأَمَّا الظَّرْفُ فَكَقَوْلِكَ: زَيْدٌ فِي الدَّارِ وَزَيْدٌ عِنْدَكَ. فَرَزَيْدٌ مُبْتَدَأٌ وَخَبْرُهُ فِي الدَّارِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ". وَأَمَّا الْجُمْلَةُ فَكَقَوْلِكَ: زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ. فَرَزَيْدٌ مُبْتَدَأٌ أَوَّلٌ، وَأَبُوهُ مُبْتَدَأٌ ثَانٍ، وَقَائِمٌ خَبْرُ الْمُبْتَدَأِ الثَّانِي، الْجُمْلَةُ فِي مَحَلِّ الرَّفْعِ وَالْمُبْتَدَأُ الثَّانِي مَعَ خَبْرِهِ خَبْرُ الْمُبْتَدَأِ الْأَوَّلِ وَفِيهِ ضَمِيرٌ يَعُودُ إِلَى الْمُبْتَدَأِ الْأَوَّلِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ". وَإِذَا كَانَ خَبْرُ الْمُبْتَدَأِ إِسْمًا فَهُوَ مَرْفُوعٌ. نَحْوُ: زَيْدٌ قَائِمٌ وَإِذَا كَانَ فِعْلًا أَوْ ظَرْفًا أَوْ جُمْلَةً فَهُوَ عَلَى مَا يَسْتَحِقُّهُ مِنَ الْإِعْرَابِ.

Мубтадо ва хабар боби

Билгинки, мубтадо ва хабар доимо марфуъ бўлади. Масалан сўзлашда **قَائِمٌ** деб айтасан. Бу ерда **زَيْدٌ** сўзини рафъ қилдинг, чунки у мубтадодир. **قَائِمٌ** сўзини ҳам рафъ қилдинг, чунки у хабардир. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ", деб айтган.

Билгин, мубтадонинг хабари тўрт нарсда бўлади.

1. Исм; 2. Феъл; 3. Зарф; 4. Жумла.

Биринчи зикр қилинадигани мубтадо бўлади.

Энди исмга мисол айтадиган бўлсак, زَيْدٌ قَائِمٌ дир. زَيْدٌ мубтадо, قَائِمٌ эса исмдаги хабардир.

Феълга мисол айтадиган бўлсак, زَيْدٌ قَامَ, زَيْدٌ يَمْوُمٌ дир. Бу ерда زَيْدٌ мубтадо, хабари эса феълдир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ" деб айтган.

Зарфга мисол айтадиган бўлсак, زَيْدٌ فِي الدَّارِ وَزَيْدٌ عِنْدَكَ дир.

Бу ерда زَيْدٌ мубтадо, хабари эса فِي الدَّارِ бўлади.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ" деб айтган.

Жумлага мисол айтадиган бўлсак, زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ дир.

Бу ерда زَيْدٌ биринчи мубтадо, أَبُوهُ иккинчи мубтадо, قَائِمٌ иккинчи мубтадонинг хабари. Жумла маҳаллан рафъда бўлиб, иккинчи мубтадо хабари билан бирга биринчи мубтадога хабардир. Бу ердаги дамир биринчи мубтадога қайтади.

Аллоҳ Қуръони каримда "أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" деб айтган.

Агар мубтадонинг хабари исм бўлса у марфуъ бўлади. زَيْدٌ قَائِمٌ каби. Бордию хабар феъл ёки зарф ёки жумла бўлса эъробдан қайси бирига ҳақдор бўлса ўша қўйилади.

باب الفاعل والمفعول به

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْفَاعِلَ رُفِعَ أَبَدًا، وَالْمَفْعُولَ بِهِ نُصِبَ أَبَدًا. كَقَوْلِكَ: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ فَاعِلٌ وَنَصَبْتَ عَمْرًا لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ بِهِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ". رَفَعْتَ دَاوُدَ لِأَنَّهُ فَاعِلٌ، وَنَصَبْتَ جَالُوتَ لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ بِهِ.

Фоил ва мафъулум бих боби

Билгин, “фоил” доим рафъ қилинади. “Мафъулум бих” эса, доим насб қилинади.

Масалан: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا каби. Бу ерда زَيْدٌ ни рафъ қилдинг, чунки у “фоил” дир. عَمْرًا ни насб қилдинг, чунки у “мафъулум бих” дир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ" деб айтган. Бу ерда دَاوُدُ ни рафъ қилдинг, чунки у “фоил” дир. جَالُوتَ ни насб қилдинг, чунки у “мафъулум бих” дир.

باب مفعول مالم يسم فاعله

(نائب الفاعل)

إِذَا ذَكَرْتَ مَفْعُولًا وَلَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ رَفَعْتَهُ. كَقَوْلِكَ: ضَرَبَ زَيْدٌ رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قُتِلَ الْإِنْسَانُ". وَإِذَا ذَكَرْتَ مَفْعُولَيْنِ وَلَمْ تُسَمَّ فَاعِلُهُمَا رَفَعْتَ الْأَوَّلَ وَنَصَبْتَ الثَّانِي. كَقَوْلِكَ: أُعْطِيَ زَيْدٌ دِرْهَمًا. رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ أَوَّلٌ مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ وَنَصَبْتَ دِرْهَمًا لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ ثَانٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا".

Фоили номланмаган мафъул боби (Ноиб фойл)

Агар бир мафъулни зикр қилсангда, унинг фоилини номламасанг, яъни зикр қилмасанг, ўша мафъулни рафъ қиласан.

Масалан: ضَرَبَ زَيْدٌ. Бу ерда زَيْدٌ ни рафъ қилдинг, чунки фоили зикр қилинмаган мафъул, яъни фойлдан ўринбосар “мафъулум бих”дир. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "قُتِلَ الْإِنْسَانُ" деб айтган. Бордию, икки мафъул зикр қилсангда, уни фоилини зикр қилмасанг, аввалги мафъулни марфуъ қиласан, иккинчи мафъулни эса мансуб қиласан.

Масалан: أُعْطِيَ زَيْدٌ دِرْهَمًا. Бу ерда زَيْدٌ ни рафъ қилдинг, чунки у фоили зикр қилинмаган биринчи мафъулдир. دِرْهَمًا ни насб қилдинг чунки у иккинчи мафъулдир. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا", деб айтган.

باب الإضافة

إِغْلَمَ أَنَّ الْإِضَافَةَ إِذَا تَفَعَّلَ بَيْنَ اسْمَيْنِ فَإِذَا أَضَفْتَ اسْمًا إِلَى اسْمٍ آخَرَ أَجْرَيْتَ الْأَوَّلَ عَلَى مَا يَسْتَحِقُّهُ مِنَ الْإِعْرَابِ وَخَفَضْتَ الثَّانِي بِإِضَافَةِ كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٍ. رَفَعْتَ الْغُلَامَ لِأَنَّهُ فَاعِلٌ جَاءَنِي وَخَفَضْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مُضَافٌ إِلَيْهِ. وَرَأَيْتُ غُلَامًا زَيْدٍ. نَصَبْتُ غُلَامًا لِأَنَّهُ مَفْعُولٌ وَخَفَضْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مُضَافٌ إِلَيْهِ. وَمَرَرْتُ بِغُلَامٍ زَيْدٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ" وَقَالَ: "قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ" وَخَفَضْتَ الثَّانِي لِأَنَّهُ مُضَافٌ إِلَيْهِ.

Изофа боби

Билгинки, “изофа” икки исм орасида ҳосил бўлади. Агар бир исмни бошқа бир исмга изофа қилсанг, яъни бир-бирига қўшсанг, биринчиси бўлмиш “музоф”ни қайси эъробга ҳақдор бўлса ўша эъроб билан белгилайсан. Иккинчиси бўлмиш “музофун илайҳни” мажрур қиласан. Масалан: جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٍ жумласида غُلَامٌ сўзини рафъ қилдинг, чунки у جَاءَنِي феълининг фоилидир. زَيْدٍ сўзини мажрур қилдинг, чунки у “музофун илайҳ”дир. وَرَأَيْتُ غُلَامًا زَيْدٍ жумласида غُلَامًا сўзини насб қилдинг, чунки у “мафъулум бих”дир. زَيْدٍ сўзини мажрур қилдинг чунки у “музофун

илайх”дир. وَمَمَرْتُ بِعِلَامِ زَيْدٍ. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "مَالِكٌ" ва яна "قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ" деб айтган. Бу ерда иккинчисини мажрур қилдинг чунки у музофун илайхдир.

باب الأفعال الناقصة

الَّتِي تَرْفَعُ الْأَسْمَاءَ وَتَنْصِبُ الْأَخْبَارَ وَهِيَ: كَانَ، وَصَارَ، وَظَلَّ، وَبَاتَ، وَأَصْبَحَ، وَأَمْسَى، وَأَضْحَى، وَمَا دَامَ، وَمَا زَالَ، وَمَا بَرِحَ، وَمَا فَتِيَ، وَمَا انْفَكَّ، وَكَيْسَ.
فَهَذِهِ الْأَفْعَالُ وَمَا اشْتُقُّ مِنْهَا نَحْوُ: يَكُونُ، وَيَصِيرُ، وَيُظَلُّ أَيْضًا تَرْفَعُ الْأَسْمَاءَ وَتَنْصِبُ الْأَخْبَارَ. كَقَوْلِكَ: كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ اسْمٌ كَانَ وَنَصَبْتَ قَائِمًا لِأَنَّهُ خَبَرُهُ وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا".

Ноқис феъллар боби

Ноқис феъллар шундайки, исми (мубтадоси)ни марфуъ, хабарини эса мансуб қилади. Улар:

бўлди	كَانَ
айланди	صَارَ
кун бўйи давом этди	ظَلَّ
тунади	بَاتَ
эрталаб бўлди	أَصْبَحَ
кечқурун бўлди	أَمْسَى
чошгоҳда бўлди	أَضْحَى
модомики	مَا دَامَ
узлуксиз давом этди	مَا زَالَ، وَمَا بَرِحَ، وَمَا فَتِيَ، وَمَا انْفَكَّ
Эмас	كَيْسَ

Ушбу феълларнинг иштиқоқлари яъни, мозий каби музореълари ҳам мубтадосини марфуъ, хабарини мансуб қилади.

كَانَ дейилганида زَيْدٌ марфуъ қилдинг, чунки у كَانَ нинг исмидир. فَائِمًا насб қилдинг чунки у хабаридир. Шунинг сингари буларни ахавотлари ҳам худди كَانَ каби исми (мубтадоси)ни марфуъ, хабарини мансуб қилади. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا", деб айтган.

بَابُ الْحُرُوفِ الَّتِي تَنْصِبُ الْأَسْمَاءَ وَتَرْفَعُ الْأَخْبَارَ

وَهِيَ سِتَّةُ أَحْرُفٍ: إِنَّ، وَأَنَّ، وَكَأَنَّ، وَلَيْتَ، وَلَكِنَّ، وَعَلَى. فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَنْصِبُ الْأَسْمَاءَ وَتَرْفَعُ الْأَخْبَارَ. كَقَوْلِكَ: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، نَصَبْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ اسْمٌ إِنَّ، وَرَفَعْتَ قَائِمًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ إِنَّ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ".

Исми (мубтадоси)ни мансуб, хабарини марфуъ қилувчи ҳарфлар боби

Ундай ҳарфлар олтидадир.

ҳақиқатда, албатта, чиндан	إِنَّ
-ки, ча, ни	أَنَّ
гўё, худди, каби	كَأَنَّ
кошки, қани эди,	لَيْتَ
лекин, аммо	لَكِنَّ
шояд, балки, эҳтимол	عَلَى

Мазкур ҳарфлар исми (мубтадоси)ни мансуб, хабарини марфуъ қилади. Масалан: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ жумласида زَيْدًا сўзини мансуб қилдинг чунки у إِنَّ нинг исми. قَائِمٌ сўзини рафъ қилдинг, чунки у إِنَّ хабари.

Аллоҳ таоло: إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ деб айтган.

بَابُ الْحُرُوفِ الَّتِي تَخْفِضُ الْأَسْمَاءَ وَتَرْفَعُ الْأَخْبَارَ

وَهِيَ: مِنْ، وَعَنْ، وَفِي، وَإِلَى، وَعَلَى، وَمَعَ، وَحَتَّى، وَعِنْدَ، وَسِوَى، وَرُبَّ، وَأُو الْقَسَمِ وَبِأُوهُ، وَتَأُوهُ، وَاللَّامُ، وَالْكَافُ، وَمُذٌ، وَمُنْدٌ، وَالْبَاءُ الزَّائِدَةُ، وَحَاشَا، وَخَلَا، وَعَدَا.

فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَخْفِضُ الْأَسْمَاءَ وَتَرْفَعُ الْأَخْبَارَ إِذَا كَانَتْ لَهَا أَخْبَارٌ كَقَوْلِكَ: عَلَى زَيْدٍ دِرْهَمٌ. خَفَضْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ اسْمٌ عَلَى، وَرَفَعْتَ دِرْهَمًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ عَلَى. وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ إِنَّهُ خَبَرُ الصِّفَةِ وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ إِنَّهُ مُبْتَدَأٌ فِي التَّقْدِيرِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ".

Исмини мажрур ва хабарини марфуъ ўқитувчи ҳарфлар

Исмини мажрур ва хабарини марфуъ ўқитувчи ҳарфлар қуйидагилардир. (Буларни жор ҳарфлар ҳам деб номланади).

- дан	مِنْ
-дан, ҳақида	عَنْ

-да, ичида	فِي
-га	إِلَى
-да, устида	عَلَى
бирга	مَعَ
-гача	حَتَّى
ҳузурида	عِنْدَ
ташқарида	سِوَى
эхтимол, кўпинча	رُبَّ
қасам учун	وَأُو الْقَسَمِ
билан	بِ
қасам учун	ت
-да бор, ники	لِ
каби	كَ
-дан бери	مُنْذُ
-дан бери, аввал	مُنْذُ
зоида маъносида	الْبَاءِ الزَّائِدَةُ
-дан ташқари	حَاشَا
истисно равишда	خِلَا
-дан ташқари	عَدَا

Ушбу ҳарфлар исмини мажрур ва агар хабари бўлса хабарини марфуъ қилади. Масалан: **عَلَى زَيْدٍ دِرْهَمٌ** каби. Бу ерда **زَيْدٍ** ни мажрур қилинди, чунки жор ҳарфи бўлмиш **عَلَى** дан кейин келгани учун. **دِرْهَمٌ** ни марфуъ қилинди, чунки **عَلَى** га хабар бўлгани учун. Агар хоҳласанг уни сифатнинг хабари дейсан. Агар хоҳласанг тақдирдаги мубтадо, дейсан. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "**وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ**", деб айтган.

باب الحروف

الَّتِي تَفْعُ مَا بَعْدَهَا مِنَ الْأَسْمَاءِ مُبْتَدَأٌ بِهِ وَهِيَ إِمَّا، وَكَأَمَّا، وَلَكِنَّمَا، وَلَيْتَمَا، وَعَلَمَّا، وَيَبِينَمَا، وَإِذْمَا، وَإِذَا مَا، وَلَوْلَا، وَلَوْ مَا، وَهَذَا، وَحَبِيدًا، وَنِعْمَ، وَبِئْسَ، وَهَلْ، وَأَيْنَ، وَأَيْنَ، وَكَيْفَ، وَمَتَى، وَمَتَى مَا، وَلَكِن الْحَقِيقَةَ. فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَفْعُ مَا بَعْدَهَا مِنَ الْأَسْمَاءِ مُبْتَدَأٌ بِهِ كَقَوْلِكَ: إِمَّا زَيْدٌ قَائِمٌ، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ مُبْتَدَأٌ بِهِ وَرَفَعْتَ قَائِمًا لِأَنَّهُ خَبَرُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ".

Масалан: اضْرِبْ، لا تَضْرِبْ، لا تَضْرِبْ Бу ерда اضْرِبْ ни жазм қилдинг, чунки у амрдир. لا تَضْرِبْ ни жазм қилдинг чунки у наҳийдир. Аллоҳ таоло "واضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا" ва яна "فاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُثْ", деб айтган.

فصل

وَإِذَا تَقَدَّمَ الْفِعْلُ عَلَى الْإِسْمِ وَجَدَ وَمَ يُشْرَى وَمَ يُجْمَعُ. وَإِذَا تَأَخَّرَ الْفِعْلُ عَنِ الْإِسْمِ يُشْنَى وَيُجْمَعُ كَقَوْلِكَ: قَامَ أَخُوكَ ثُمَّ قَعَدَا. وَخَدَّتْ قَامَ لِأَنَّهُ فِعْلٌ مُقَدَّمٌ عَلَى الْإِسْمِ وَتَنَيْتَ قَعَدَا لِأَنَّهُ مُتَأَخَّرٌ عَنِ الْإِسْمِ. وَكَذَلِكَ: جَاءَ قَوْمُكَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ، وَخَدَّتْ جَاءَ لِأَنَّهُ فِعْلٌ مُقَدَّمٌ عَلَى الْإِسْمِ، وَجَمَعْتَ فَدَخَلُوا لِأَنَّهُ فِعْلٌ مُتَأَخَّرٌ عَنِ الْإِسْمِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ".

Фасл

Агар феъл исмдан олдин келса бирлик ўқиладию, лекин иккилик ва кўплик ўқилмайди. Бордию, феъл исмдан кейин келса иккилик ва кўплик ўқиладир. Масалан: قَامَ أَخُوكَ ثُمَّ قَعَدَا. Бу ерда قَامَ сўзини бирликда ўқидинг, чунки феъл исмдан олдин келган. قَعَدَا феълени иккилик ўқидинг, чунки у исмдан кейин келгандир.

Шунингдек جَاءَ قَوْمُكَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ. Бу ерда جَاءَ сўзини бирликда ўқидинг, чунки у исмдан олдин келган. دَخَلُوا сўзини кўпликда ўқидинг, чунки у исмдан кейин келган.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ", деб айтган.

بَابُ الْمَصْدَرِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْمَصْدَرَ مَنْصُوبٌ أَبَدًا. كَقَوْلِكَ: ضَرَبْتُ ضَرْبًا، نَصَبْتُ ضَرْبًا عَلَى الْمَصْدَرِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "فَضْرَبَ الرِّقَابِ" وَكَذَلِكَ الْحَالُ مَنْصُوبٌ أَبَدًا. كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا، نَصَبْتُ رَاكِبًا عَلَى الْحَالِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا".

Масдар боби

Билгинки, албатта масдар доимо мансубдир.

Масалан: ضَرَبْتُ ضَرْبًا Бу ерда ضَرَبْتُ ни масдар бўлгани учун насб қилдинг.

Аллоҳ таоло: "فَضْرَبَ الرِّقَابِ", деб айтган.

Шунингдек “ҳол” ҳам доимо мансубдир.

Масалан: جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا Бу ерда رَاكِبًا ни “ҳол” бўлгани учун насб ўқидинг.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا", деб айтган.

باب الحروف

الَّتِي تَجْزِمُ الْأَفْعَالَ الْمُسْتَقْبَلَةَ وَهِيَ: لَمْ، وَلَمَّا، وَلامِ الْأَمْرِ الْعَائِبِ، وَلَا النَّهْيِ. فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَجْزِمُ الْأَفْعَالَ الْمُسْتَقْبَلَةَ. كَقَوْلِكَ: لَمْ يَفْعَلْ، جَزَمْتَهُ بِلَمْ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا". وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا وَكَذَلِكَ حُرُوفُ الشَّرْطِ وَهِيَ: إِنْ، وَمَنْ، وَمَا، وَمَهْمَا، وَأَمَّا، وَأَيُّ، وَأَيْنِ، وَأَيْنَمَا، وَأَيُّ، وَأَيْنَمَا، وَمَتَى، وَمَتَى، وَحَيْثُ، وَحَيْثُمَا، وَكَيْفَ، وَكَيْفَمَا، وَإِذَا، وَإِذَا مَا. فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَجْزِمُ الْأَفْعَالَ الْمُسْتَقْبَلَةَ وَجَوَابَهَا، إِذَا كَانَ بَعِيرِ الْفَاءِ فَمَجْزُومٌ. كَقَوْلِكَ: إِنْ تُكْرِمَنِي أُكْرِمَكَ جَزَمْتَ تُكْرِمَنِي بِحَرْفِ الشَّرْطِ وَجَزَمْتَ أُكْرِمَكَ لِأَنَّهُ جَوَابُ الشَّرْطِ بِعَيْرِ الْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعِفْهُ لَكُمْ" وَعَلَامَةُ الْجَزْمِ فِيهِ سُقُوطُ النُّونِ، فَإِذَا دَخَلَتْ الْفَاءُ جَوَابَهَا رَفَعَتْهُ. كَقَوْلِكَ: إِنْ تُكْرِمَنِي فَأُكْرِمَكَ. رَفَعْتَ فَأُكْرِمَكَ لِأَنَّهُ جَوَابُ الشَّرْطِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ".

Музореъ феълларини мажзум қиладиган ҳарфлар

Ушбу ҳарфлардан кейин келган музореъ феъллар мажзум ўқилади.
Улар:

-мади	لَمْ
-ганда	لَمَّا
амр ломи	لَا أَمْرٍ الْعَائِبِ
наҳий ломи	لَا النَّهْيِ

Бу ҳарфлар келажак замон феъллини мажзум қилади. Масалан: لَمْ يَفْعَلْ Бу ерда لَمْ сабабли жазм қилинди.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا" деб айтган. Шунингдек унинг ўхшашлари бўлмиш шарт ҳарфлари ҳам мажзум ўқитади. Улар қуйидаги ҳарфлардир.

агар	إِنْ —
ким	مَنْ —
нима	مَا —
ҳар қачон	مَهْمَا —
-га келганда	أَمَّا —
қаерда	أَيُّ —
қаерда	أَيْنَ —
қаерда бўлмасин	أَيْنَمَا —

қайси	أَيُّ —
қандай бўлмасин	أَيُّمَا —
қачон	مَتَى —
қайси вақтда	مَتَى مَا —
-ган жойда, -диган жойда	حَيْثُ —
қайси ўринда	حَيْثُمَا —
нечук	كَيْفَ —
қандай	كَيْفَمَا —
ўшанда	إِذَا —
қачонки	إِذَا مَا —

Мазкур ҳарфлар келажак феъллар ва унинг жавобини мажзум қилади. Шу шарт биланки, уни الفَاء си бўлмаслиги керак. Масалан: **بُنْتُ** **إِنْ تُكْرِمَنِي أُكْرِمَكَ** бу ерда **تُكْرِمَنِي** ни жазм қилдинг шарт ҳарфи сабабли. **أُكْرِمَكَ** ни жазм қилдинг, чунки “фо” сиз жавоби шарт бўлган.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло **إِنْ تُفْرَضُوا لِلَّهِ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفْهُ لَكُمْ** деб айтган. Бу ерда жазм аломати нунни тушиб кетишидир. Бордию жавобига “фо” кириб қолса, уни марфуъ ўқилади. **بُنْتُ** **إِنْ تُكْرِمَنِي فَأُكْرِمَكَ** деб айтганинг каби. Бу ерда **أُكْرِمَكَ** ни марфуъ ўқидинг, чунки у “фо” билан жавоби шарт бўлган.

Аллоҳ таоло бу ҳақда Қуръони каримда: **"وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ"**, деб айтган.

بَابُ الْحُرُوفِ الَّتِي تَنْصِبُ الْأَفْعَالَ الْمُسْتَقْبَلَةَ

وَهِيَ: أَنْ، وَلَنْ، وَكَيْ، وَإِذَنْ، وَحَيْ، وَكَيْلًا، وَلَايْمُ الْجَحْدِ.
فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَنْصِبُ الْأَفْعَالَ الْمُسْتَقْبَلَةَ. كَقَوْلِكَ: أَحْبَبْتُ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا. نَصَبْتَ تَفْعَلَ بِأَنْ.
قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أَقْتَطِعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ" وَعَلَامَةُ النَّصْبِ فِيهِ سُقُوطُ التَّوْنِ وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا.

Музореъ феълларни мансуб ўқитувчи ҳарфлар боби

Феъли музореъни мансуб ўқитувчи ҳарфлар қуйидагилардир.

-иш, -моқ	أَنْ —
-майди	لَنْ —
-иш учун	كَيْ —
ундай бўлса	إِذَنْ —

Токи, -гунча, - ҳатто	حَتَّى -
-маслиги учун	كَيْلًا -
-моқ	لَا مَجْحَدٍ -

Масалан: **каби. Бу ерда ни мансуб ўқидинг** **сабабли.** **Алоҳ таоло Қуръони каримда** "أَفْتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ", **деб айтган.** **Бу ерда насб аломати нунни тушиб кетишидир.** **Шунингдек ахавотлари ҳам** **ўзидир.**

أن - نحو: يسري أن تنجح؛

لن - نحو: لن يسود الكسلان؛

إذًا - نحو: إذًا تبلغ المجد (جوابا لمن قال سأجتهد)؛

كي - نحو: جئت كي أتعلم.

بَابُ الْجَوَابَاتِ

وَهِيَ سَبْعَةٌ أَضْرِبُ. اعْلَمَنَّ أَنَّ جَوَابَ الْأَمْرِ وَالنَّهْيِ وَالِدُعَاءِ وَالِاسْتِفْهَامِ وَالْجَحْدِ وَالْتَمِّي وَالْعَرَضِ بِالْفَاءِ نُصِبَ وَبَعِيرِ الْفَاءِ جُزْمٌ. تَقُولُ فِي الْأَمْرِ: زُرْنِي فَأُكْرِمَكَ، نَصَبْتَ فَأُكْرِمَكَ لِأَنَّهُ جَوَابُ الْأَمْرِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ" وَفِي النَّهْيِ: لَا تَشْتُمْنِي فَأَشْتُمَكَ، نَصَبْتَ فَأَشْتُمَكَ لِأَنَّهُ جَوَابُ النَّهْيِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: لَا تَفْتُرُوا عَلَيَّ كَذِبًا فَيُسْحَتَكُمْ بِعَدَابٍ. وَفِي الدُّعَاءِ: أَبْقَاكَ اللَّهُ فَنَنْتَفِعَ بِكَ، نَصَبْتَ فَيَنْتَفِعَ بِكَ لِأَنَّهُ جَوَابُ الدُّعَاءِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَيَّ أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَيَّ قُلُوبَهُمْ فَلَا يُؤْمِنُوا" عَلَامَةُ النَّصْبِ فِيهِ سُقُوطُ النُّونِ. وَفِي الْإِسْتِفْهَامِ: هَلْ عِنْدَكَ مَاءٌ فَأَشْرَبَهُ. نَصَبْتَ فَأَشْرَبَهُ، لِأَنَّهُ جَوَابُ الْإِسْتِفْهَامِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَخُذْهُ لَنَا" وَعَلَامَةُ النَّصْبِ فِيهِ سُقُوطُ النُّونِ. وَفِي الْجَحْدِ: مَا أَنْتَ بِعَالِمٍ فَتَنْتَعَلَمَ مِنْكَ، نَصَبْتَ فَتَنْتَعَلَمَ، لِأَنَّهُ جَوَابُ الْجَحْدِ بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ". وَفِي التَّمْيِي: لَيْتَكَ عِنْدَنَا فَتَفْرَحَ بِكَ. نَصَبْتَ فَتَفْرَحَ، لِأَنَّهُ جَوَابُ التَّمْيِي بِالْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقْتُ" وَفِي الْعَرَضِ: الْآنَ نَزَلُ بِنَا فَتُحْسِنُ إِلَيْكَ. نَصَبْتَ فَتُحْسِنُ لِأَنَّهُ جَوَابُ الْعَرَضِ بِالْفَاءِ. فَإِنْ حَذَفْتَ الْفَاءَ مِنْ هَذِهِ الْجَوَابَاتِ جَزَمْتَهَا كُلَّهَا إِلَّا الْجَحْدَ، فَإِنَّهُ رَفَعٌ. كَقَوْلِكَ: زُرْنِي أُكْرِمَكَ، جَزَمْتَ أُكْرِمَكَ، لِأَنَّهُ جَوَابُ الْأَمْرِ بِعَيْرِ الْفَاءِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ رَبُّكُمْ" وَعَلَامَةُ الْجُزْمِ فِيهِ سُقُوطُ الْوَاوِ وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا.

Жавоблар боби

Жавоблар етти турлидир. Билгин, албатта амр, нахий, дуо, истифҳом, жаҳд, таманний ва ғаразларнинг жавоби “фо” сабабли насб ўқилади, “фо” сиз эса, жазм ўқилади.

Масалан амрда: “**Зурни** **факримак**” дир. Бу ерда **факримак** ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан келган амрнинг жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ", **деб айтган.**

Нахийда: فَاشْتُمِكْ لَا تَشْتُمْنِي فَاشْتُمِكْ дир. Бу ерда فَاشْتُمِكْ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан келган нахийнинг жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتْكُمْ بِعَذَابٍ деб айтган.

Дуода: فَاسْتَنْفَعِ بِكَ дир. Бу ерда فَاسْتَنْفَعِ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан келган дуонинг жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا" деб айтган. Бу ерда насб аломати “нун”ни тушиб кетишидир.

Истифҳомда: هَلْ عِنْدَكَ مَاءٌ فَأَشْرَبَهُ дир. Бу ерда فَأَشْرَبَهُ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан истифҳомга жавоб бўлади.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда "هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَخُذْهُ لَنَا" деб айтган. Бу ерда насб аломати “нун”ни тушиб кетишидир.

Жаҳдда: مَا أَنْتَ بِعَالِمٍ فَنَتَعَلَّمَ مِنْكَ дир. Бу ерда فَتَتَعَلَّمْ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан жаҳд жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ" деб айтган.

Таманнийда: لَيْتَكَ عِنْدَنَا فَتَفْرَحَ بِكَ дир. Бу ерда فَتَفْرَحَ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан таманний жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقْتُ" деб айтган.

Ъаразда: الْآ تَنْزِلُ بِنَا فَتُحْسِنُ إِلَيْكَ дир. Бу ерда فَتُحْسِنُ ни насб ўқидинг, чунки у “фо” билан ъаразни жавобидир. Бордию ушбу жавоблардан “фо”ни тушириб юборсанг, уларни барчасини жазм қиласан фақат жаҳдни жазм қилмайсан. Чунки у рафъдир. Масалан: زُرْنِي أُكْرِمَكَ Бу ерда أُكْرِمَكَ ни жазм қилдинг, чунки у амрнинг “фо”сиз жавобидир.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: "قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ رَبُّكُمْ" деб айтган. Бу ерда жазм аломати “вов”нинг тушиб кетишидир. Ахавотлари ҳам худди шундайдир.

باب ما يتبع الاسم

إِعْلَمَنَّ أَنَّ مَا يَتَّبِعُ الْإِسْمَ فِي إِعْرَابِهِ أَرْبَعَةٌ أَشْيَاءٌ. وَهِيَ النَّعْتُ وَالتَّوَكِيدُ وَالْعَطْفُ وَالبَدَلُ. إِنْ كَانَ الْإِسْمُ الْأَوَّلُ رَفْعًا فَهُوَ رَفْعٌ، وَإِنْ كَانَ نَصْبًا فَهُوَ نَصْبٌ، وَإِنْ كَانَ خَفْضًا فَهُوَ خَفْضٌ.

أَمَّا النَّعْتُ فَكَقَوْلِكَ: جَاءَنِي زَيْدٌ الْعَاقِلُ، رَفَعْتَ الْعَاقِلَ لِأَنَّهُ صِفَةٌ لِزَيْدٍ، وَكَذَلِكَ رَأَيْتَ زَيْدًا الْعَاقِلَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" وَلَا تُنَعِّثِ الْمَعْرِفَةَ إِلَّا بِالْمَعْرِفَةِ، وَلَا التَّكْرَةَ إِلَّا بِالتَّكْرَةِ. كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي زَيْدٌ الْعَاقِلُ، وَمَرَرْتُ بِرَجُلٍ عَاقِلٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَالْمَوْعِظَةُ الْحُسْنَى". وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاللَّهُ عَفُورٌ رَحِيمٌ".

وَأَمَّا التَّوَكُّيدُ فَكَقَوْلِكَ: جَاءَني زَيْدٌ نَفْسُهُ وَعَيْنُهُ. رَفَعْتَ نَفْسَهُ وَعَيْنَهُ لِأَنَّهُ تَأَكِيدُ لِزَيْدٍ. وَكَذَلِكَ رَأَيْتُ زَيْدًا نَفْسَهُ وَعَيْنَهُ وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ نَفْسِهِ وَعَيْنِهِ. وَحُرُوفُ التَّوَكُّيدِ أَرْبَعَةٌ، وَهِيَ النَّفْسُ وَالْعَيْنُ وَكُلٌّ وَجَمْعٌ. تَقُولُ: جَاءَني القَوْمُ أَنْفُسُهُمْ أَعْيُنُهُمْ وَكُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ. رَفَعْتَهُ لِأَنَّهُ تَأَكِيدُ للقَوْمِ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ".

وَأَمَّا العَطْفُ فَكَقَوْلِكَ جَاءَني زَيْدٌ وَعَمْرُو، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَعَمْرًا وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَعَمْرٍو. وَقَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ القَوَاعِدَ مِنَ البَيْتِ وَاسْمَاعِيلُ". وَحُرُوفُ العَطْفِ أَحَدٌ عَشَرَ حَرْفًا، وَهِيَ: الواوُ، وَالْفَاءُ، وَثَمَّ، وَأَوْ، وَأَمْ، وَإِمَّا، وَلَا، وَبَلَّ، وَحَتَّى، وَلَكِنْ الحَقِيقَةُ، وَلَيْسَ. فَهَذِهِ الحُرُوفُ تُعْطِفُ مَا بَعْدَهَا عَلَيَّ مَا قَبْلَهَا. فَأَمَّا الواوُ فَكَقَوْلِكَ: جَاءَني زَيْدٌ وَبَكْرٌ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "إِنَّ اللهُ وَمَلَائِكَتُهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ". وَنَحْوُ: "وَجَاءَ رُتْكَ وَالْمَلِكُ صَفًّا صَفًّا". وَكَذَلِكَ أَحْوَاتُهَا.

وَأَمَّا البَدَلُ فَكَقَوْلِكَ: جَاءَني زَيْدٌ أَحْوَكُ، رَفَعْتَ أَحْوَكُ لِأَنَّهُ بَدَلٌ مِنْ زَيْدٍ. وَكَذَلِكَ رَأَيْتُ زَيْدًا أَحَاكَ وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ أَحِيكَ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ"، نَصَبْتَ الصِّرَاطَ الثَّانِي لِأَنَّهُ بَدَلٌ عَنِ الصِّرَاطِ الْأَوَّلِ.

Исмга тобеъ бўлувчи нарсалар боби

Билгин, исмга тобеъ бўлувчилар эъроби тўрт нарсада бўлади.

Улар: Наът, тавкид, атф ва бадал. Агар аввалги исм рафъ бўлса, ўша тобеъ ҳам рафъ бўлади. Агар насб бўлса, у ҳам насб бўлади. Агар жор бўлса, у ҳам жор бўлади.

Наът – جَاءَني زَيْدٌ العَاقِلُ каби. Бу ерда العَاقِلُ ни марфуъ қилдинг, чунки у زَيْدٌнинг сифатидир. Шунингдек, رَأَيْتُ زَيْدًا العَاقِلَ, насб ҳолатига мисолдир. Бу ҳақда Аллоҳ Қуръони каримда: "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" деб айтган. Маърифа фақат маърифа билан сифат бўлади. Накра ҳам фақат накра билан сифат бўлади. Масалан: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ عَاقِلٍ، وَجَاءَني زَيْدٌ العَاقِلُ، каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَاللهُ عَفُورٌ رَحِيمٌ" ва яна "وَالْمَوْعِظَةُ الْحَسَنَةُ" деб айтган.

Тавкид – جَاءَني زَيْدٌ نَفْسُهُ وَعَيْنُهُ каби. Бу ерда نَفْسُهُ وَعَيْنُهُ марфуъ қилдинг, чунки у زَيْدٌнинг таъкидидир. Шунингдек زَيْدًا نَفْسَهُ وَعَيْنَهُ وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ نَفْسِهِ وَعَيْنِهِ ҳамда жор ҳолатларига далилдир.

Тавкид ҳарфлари тўрттадир. النَّفْسُ وَالْعَيْنُ وَكُلٌّ وَجَمْعٌ.

Масалан: جَاءَني القَوْمُ أَنْفُسُهُمْ أَعْيُنُهُمْ وَكُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ, деган сўзингда тавкид ҳарфларини марфуъ ўқидинг, чунки улар القَوْمُ сўзига тавкиддир.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ, деб айтган.

Атф – جَاءَني زَيْدٌ وَعَمْرُو، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَعَمْرًا وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَعَمْرٍو –

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ القَوَاعِدَ مِنَ البَيْتِ وَاسْمَاعِيلُ", деб айтган.

Атф ҳарфлари ўн биттадир. Улар:

ва	— الواوُ
ва	— الفَاءُ

сўнг	— م —
ёки	— أو —
ёки	— أم —
ёхуд	— إما —
йўқ	— لا —
балки	— بل —
ҳатто	— حتى —
лекин	— لكن —
эмас	— ليس —

Ушбу ҳарфлар ўзидан кейинги олдингисига боғлайди. Масалан ўн бир атф ҳарфидан бири واو га мисол وَجَاءَ زَيْدٌ وَبَكَرٌ دِير.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا" ёки "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ" деб айтган. Шунингдек واو нима ишни бажарса унинг ахавотлари ҳам ўша ишни бажаради.

Бадал — جَاءَ زَيْدٌ أَخُوكَ каби. Бу ерда أَخُوكَ рафъ ўқидинг, чунки у زَيْدٌ дан бадалдир. Шунингдек مَرَرْتُ بِزَيْدٍ أَخِيكَ каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" деб айтган.

Бу ерда иккинчи الصِّرَاطَ ни мансуб ўқидинг, чунки у биринчи الصِّرَاطَ дан бадалдир.

باب المعرفة والنكرة

اعْلَمْ أَنَّ الْمَعْرِفَةَ عَلَى خَمْسَةِ أَنْوَاعٍ، أَسْمَاءِ الْأَعْلَامِ نَحْوُ: زَيْدٌ وَعَمْرُو. وَمَا دَخَلَتْهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ، نَحْوُ: الرَّجُلُ وَالْعُلَامُ. وَأَسْمَاءِ الْمَوْصُولَاتِ وَالْإِشَارَةِ، نَحْوُ: الَّذِي وَالَّتِي وَهَذَا وَذَلِكَ. وَأَسْمَاءِ الضَّمَائِرِ، نَحْوُ: أَنَا وَأَنْتَ وَمَا أُضِيفَ إِلَى أَحَدٍ هَذِهِ الْأَرْبَعَةَ، نَحْوُ: دَارُ زَيْدٍ وَتَوْبُ الرَّجُلِ وَتَوْبُهُ وَتَوْبُكَ وَعُلَامُكَ وَفَرَسُكَ وَعُلَامٌ مَنْ قَامَ عِنْدَكَ وَفَرَسٌ هَذَا الرَّجُلِ. وَأَمَّا النَّكْرَةُ فَهِيَ مَا يَفْعُ عَلَى الْأُمَّةِ كُلِّهَا فِيهِ سِوَاءُ نَحْوِ رَجُلٍ وَامْرَأَةٍ وَمَا أَشْبَهَهَا.

Маърифа ва накра боби

Билгин, албатта маърифа беш турликдир.

1. Алам исмлар: زَيْدٌ وَعَمْرُو каби.

2. “Алиф ва лом” кирган исмлар: الرَّجُلُ وَالْعُلَامُ каби.

3. Исми мавсула ва исми ишоралар: الَّذِي وَالَّتِي وَهَذَا، ذَلِكَ каби.

4. Замир исмлар: أَنَا وَأَنْتَ كَابِي.

5. Ушбу тўрттадан бирортасига изофа қилинганлари:

كَابِي دَارُ زَيْدٍ وَثَوْبُ الرَّجُلِ وَثَوْبِي وَثَوْبُهُ وَثَوْبُكَ وَعُلَامُكَ وَعُلَامُكَ مِنْ قَامَ عِنْدَكَ وَفَرَسُ هَذَا الرَّجُلِ

Аммо накра умматнинг барча қисмида содир бўлади. Хоҳ у эркак ёки аёл ёки шунга ўхшаш бўлсин фарқи йўқ.

باب مَعْرِفَةِ الْمَذَكَّرِ وَالْمُؤَنَّثِ

إِعْلَمُ أَنَّ لِلْمُؤَنَّثِ ثَلَاثَ عِلَامَاتٍ وَهِيَ: الْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ إِذَا كَانَتْ رَابِعَةً، نَحْوُ: الْحُمْرَاءُ وَالصَّفْرَاءُ. وَالْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ، نَحْوُ: الْحَبَلَى وَالذِّكْرَى. وَالتَّاءُ الَّتِي تَصِيرُ فِي الْوَقْفِ هَاءً، نَحْوُ الرَّحْمَةُ وَالْبِرْكَةُ. فَكُلُّ اسْمٍ تَكُونُ فِيهِ إِحْدَى هَذِهِ الْعِلَامَاتِ فَهُوَ مُؤَنَّثٌ لَفْظِيًّا. كَقَوْلِكَ: أَعْجَبْتَنِي الْحُمْرَاءُ وَالصَّفْرَاءُ. وَنَفَعْتَنِي الذِّكْرَى وَالْبُشْرَى. وَنَزَلَتْ الرَّحْمَةُ وَالْبِرْكَةُ، وَمَا أَشَبَّهَا. وَالْأَعْضَاءُ الْمَرْجُوحَةُ جَاءَتْ كُلُّهَا مُؤَنَّثَةً، نَحْوُ: الْيَدَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ وَالْعَيْنَيْنِ وَالْأُذُنَيْنِ وَالْحَدَّيْنِ وَالْحَاجِبَيْنِ. وَالْجُمُوعُ كُلُّهَا مُؤَنَّثَةٌ إِلَّا جَمْعَ السَّلَامَةِ وَمَا خِلَا مِنْ هَذِهِ الْعِلَامَاتِ مُذَكَّرًا إِلَّا الْأَسْمَاءَ الْمَعْدُودَةَ تُحْفَظُ وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهَا، نَحْوُ: السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَالشَّمْسُ وَالِدَّارُ وَالتَّعْلُ وَالرِّيحُ وَالْحُمْرُ وَالْحَرْبُ وَالْعَقْرَبُ وَالْقَوْسُ وَالنَّفْسُ وَالدَّلْوُ وَالْبَيْتُ وَمَا أَشَبَّهَا.

Музаққар ва муаннаснинг таниш боби

Билгин, муаннаснинг уч аломати бор.

1. Тўртинчи ҳарфи узун алиф бўлган исмлар. Худди الْحُمْرَاءُ وَالصَّفْرَاءُ كَابИ.

2. (Охирида) қисқа алифи бор исмлар. Худди الْحَبَلَى وَالذِّكْرَى كَابИ.

3. Тўхталганида охиридаги “ة” “ه” “و” га айланиб қолувчи исмлар.

الرَّحْمَةُ وَالْبِرْكَةُ كَابИ.

Ҳар бир исмки, ушбу аломатлардан бири топилса у “лафзий муаннас” дир. Худди أَعْجَبْتَنِي الْحُمْرَاءُ وَالصَّفْرَاءُ. وَنَفَعْتَنِي الذِّكْرَى وَالْبُشْرَى. وَنَزَلَتْ الرَّحْمَةُ وَالْبِرْكَةُ،

Жуфт аъзоларнинг барчаси муаннас келган.

Худди الْيَدَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ وَالْعَيْنَيْنِ وَالْأُذُنَيْنِ وَالْحَدَّيْنِ وَالْحَاجِبَيْنِ كَابИ.

Соғлом кўпликдан ташқари барча кўплик муаннасдир. Юқоридаги аломатлар топилмаса, демак у музаққардир. Лекин бир неча адад муаннас исмлар борки, уни қиёс қилмай ёд олинади.

Худди السَّمَاءُ، الْأَرْضُ، الشَّمْسُ، الدَّارُ، التَّعْلُ، الرِّيحُ، الْحُمْرُ، الْحَرْبُ، الْعَقْرَبُ، الْقَوْسُ، النَّفْسُ، الدَّلْوُ، الْبَيْتُ كَابИлар.

باب الْبَدَاءِ

إِغْلَمَ أَنَّ الْبِدَاءَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَوْجِهٍ: مُفْرَدٌ مَعْرِفَةٌ، وَمُضَافٌ، وَنَكْرَةٌ مَوْصُوفَةٌ. فَالْمُفْرَدُ رَفَعٌ بِلَا تَنْوِينٍ، كَقَوْلِكَ: يَا زَيْدُ، رُفِعَتْ زَيْدًا لِأَنَّهُ مُنَادَى مُفْرَدٌ مَعْرِفَةٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا نُوحُ اهْبِطْ وَيَا نُوحُ وَيَا نُوحُ" وَإِنْ أَرَدْتَ بِالنَّكْرَةِ وَاحِدًا بِعَيْنِهِ رَفَعْتَهُ، كَقَوْلِكَ يَا رَجُلُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: "يَا جِبَالَ أَوْبِي مَعَهُ".

وَحُرُوفُ الْبِدَاءِ خَمْسَةٌ: يَا، وَأَيَا، هَيَا، أَيُّ، أ. وَكُلُّ اسْمٍ فِيهِ الْأَلْفُ وَالْأَمُّ نَحْوُ: الرَّجُلِ وَالْمَرْأَةُ فَإِنَّهُ يُنَادِي بِهَا أَيُّهَا وَيَا أَيُّهَا. كَقَوْلِكَ: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ وَيَا أَيُّهَا الْمَرْأَةُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ" إِلَّا فِي قَوْلِكَ: يَا اللَّهُ فَإِنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يُقَالَ يَا أَيُّهَا اللَّهُ لِأَنَّ أَيُّهَا لِلتَّنْبِيهِ وَالتَّعَدُّدِ وَاللَّهُ تَعَالَى مُنَزَّهٌ عَنِ التَّعَدُّدِ وَالتَّنْبِيهِ.

وَالْمُضَافُ يُنصَبُ بِلَا تَنْوِينٍ، كَقَوْلِكَ يَا عَبْدَ اللَّهِ نُصِبْتَ عَبْدُ اللَّهِ لِأَنَّهُ مُنَادَى مُضَافٌ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا أَهْلَ الْكِتَابِ". وَكَذَلِكَ التَّنَكُّرُ الْمَوْصُوفَةُ نُصِبَ أَبَدًا، إِلَّا أَنَّكَ تُنَوِّنُهَا. كَقَوْلِكَ يَا رَجُلًا صَالِحًا، نُصِبْتَ رَجُلًا لِأَنَّهُ مُنَادَى نَكْرَةٌ مَوْصُوفَةٌ وَنُصِبَ صَالِحًا لِأَنَّهُ نَعْتُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ". فَإِذَا نُعِتِ الْمَعْرِفَةُ الْمُفْرَدَةُ فَلَكَ فِي نَعْتِهِ الرَّفْعُ وَالتَّنْصِبُ. كَقَوْلِكَ: يَا زَيْدُ الْعَاقِلُ بِالرَّفْعِ، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ: يَا زَيْدُ الْعَاقِلِ بِالتَّنْصِبِ إِلَّا أَنْ تَنْعِتَهُ بِمُضَافٍ فَلَكَ فِي نَعْتِهِ التَّنْصِبُ لَا غَيْرَ، كَقَوْلِكَ: يَا زَيْدُ صَاحِبِ الْفَرَسِ وَإِذَا نُعِتِ الْمُضَافُ وَالتَّنَكُّرُ الْمَوْصُوفَةُ نُصِبَتْهُمَا لَا غَيْرَ، كَقَوْلِكَ: يَا عَبْدَ اللَّهِ الْعَاقِلِ وَيَا رَجُلًا صَالِحًا عَاقِلًا.

Нидо боби

Билгин, нидо уч кўринишда бўлади.

1. Муфради маърифа
2. Музоф
3. Накраи мавсуфа

“Муфради маърифа” танвинсиз рафъ бўлади. Масалан: Бу ерда يَا زَيْدُ Бу ерда марфуъ қилдинг, чунки у мунодонинг “муфради маърифа” сидир. Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "يَا نُوحُ اهْبِطْ وَيَا نُوحُ وَيَا نُوحُ" деб айтган.

Бордию накрани айни бир ўзини ирода қилсанг ҳам марфуъ қиласан. Масалан: يَا رَجُلُ каби. Аллоҳ таоло ҳам "يَا جِبَالَ أَوْبِي مَعَهُ" деб айтган.

Нидо ҳарфлари бештадир. يَا، وَأَيَا، هَيَا، أَيُّ، أ. Ҳар бир исмики, агар унда “алиф ва лом” бўлса ўша исми билан чақирилади.

Масалан: "قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ" Аллоҳ таоло бу ҳақда يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ، يَا أَيُّهَا الْمَرْأَةُ деб айтган. Фақат Аллоҳ лафзига يَا أَيُّهَا калималарини ишлатиб бўлмайди. Масалан: يَا أَيُّهَا اللَّهُ деб айтиш жоиз эмас. Чунки أَيُّهَا сўзи танбеҳ ва ададни билдириш учун келади. Аллоҳ танбеҳ ва ададдан покдир.

Музоф танвинсиз насб ўқилади. Масалан: يَا عَبْدَ اللَّهِ Бу ерда يَا عَبْدَ اللَّهِ сўзини насб ўқидинг, чунки у “Мунодо музоф” дир.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ деб айтган.

Шунингдек “Накраи мавсуфа” ҳам доим насб ўқилади. Ҳамда танвин қўйилади. Масалан: يَا رَجُلًا صَالِحًا Бу ерда يَا رَجُلًا сўзини насб ўқидинг, чунки у

“Накраи мавсуфа” мунодосидир. صَالِحًا ни насб ўқидинг чунки у رَجُلًاнинг сифатидир. Аллоҳ таоло бу ҳақда: يَا حَسْرَةَ عَلِيَّ الْعَبَّادِ деб айтган.

Агар муфрад маърифани сифати келса, сифатини марфуъ ва мансуб қиласан. Масалан: يَا زَيْدَ الْعَاقِلِ марфуъ қилдинг. Агар хоҳласанг يَا زَيْدَ الْعَاقِلِ деб мансуб қилдинг. Агар музофга сифат қилсанг, сифатни фақат мансуб қиласан. يَا زَيْدَ صَاحِبِ الْفَرَسِ каби. Бордию музоф ва “Накраи мавсуфа”ни сифат қилсанг уни ҳам фақат мансуб қиласан.

Масалан: يَا عَبْدَ اللَّهِ الْعَاقِلِ وَيَا رَجُلًا صَالِحًا عَاقِلًا каби.

بَابُ التَّرْخِيمِ

إِغْلَمَ، أَنْ التَّرْخِيمَ إِذَا يَفْعُ فِي النَّدَاءِ فَإِذَا رَحِمْتَ اسْمًا حَدَفْتَ آخِرَهُ وَتَرَكْتَ مَا قَبْلَ الْمَحْدُوفِ عَلَى حَرَكَتِهِ كَقَوْلِكَ فِي جَعْفَرَ يَا جَعْفُ، وَفِي مُحَمَّدٍ يَا مُحَمَّدٌ، وَفِي عَامِرٍ يَا عَامِرٌ وَإِنْ شِئْتَ رَفَعْتَ الْإِسْمَ بَعْدَ التَّرْخِيمِ كَقَوْلِكَ: فِي جَعْفَرَ يَا جَعْفُ، وَيَا مُحَمَّدٌ، وَيَا عَامِرٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَنَادُوا يَا مَالٌ". فِي بَعْضِ الْقِرَاءَةِ يَرْفَعُ اللَّامَ.

وَإِنْ كَانَ قَبْلَ آخِرِ الْإِسْمِ أَلِفٌ سَاكِنَةٌ قَبْلَهَا فَتَحَةٌ أَوْ وَاوٌ سَاكِنَةٌ قَبْلَهَا ضَمَّةٌ أَوْ يَاءٌ سَاكِنَةٌ قَبْلَهَا كَسْرَةٌ حَدَفْتُهَا مَعَ آخِرِ الْإِسْمِ وَتَرَكْتَ مَا قَبْلَ الْمَحْدُوفِ عَلَى حَرَكَتِهِ، كَقَوْلِكَ: فِي عَبَّاسٍ يَا عَبَّ، وَفِي عُنْتَرِيْسٍ يَا عُنْتَرِ، وَفِي مَنْصُورٍ يَا مَنْصُورٌ إِلَّا أَنْ يَكُونَ بَعْدَ الْحَذْفِ حَرْفَانِ فَإِنَّكَ لَا تَحْدِفُ الْأَلِفَ وَالْوَاوَ وَالْيَاءَ. كَقَوْلِكَ: فِي عِمَادٍ يَا عِمَا، وَفِي ثَمُودَ يَا ثَمُو، وَفِي سَعِيدٍ يَا سَعِي، وَإِنْ كَانَ الْإِسْمُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ وَأَوْسَطُهَا سَاكِنٌ نَحْوُ: يَا زَيْدٌ، وَيَا عَمْرُو فَإِنَّهُ لَا يُرْخَمُ وَإِنْ كَانَ الْأَوْسَطُ مُتَحَرِّكًا فَإِنَّهُ لَا يُرْخَمُ أَيْضًا إِلَّا أَنْ يَكُونَ فِي آخِرِهِ نَاءٌ التَّائِيثُ فَإِنَّهُ يُرْخَمُ، كَقَوْلِكَ: فِي ثُبَّةٍ يَا ثُبَّ، وَفِي عِزَّةٍ يَا عِزَّ.

Тархим (қисқартириш) боби

Билгин, албатта тархим (қисқартириш) қоидаси нидо қилиб чақирилганда юзага чиқади. Агар сен бир исмни тархим қилсанг, охирина ҳазф қилиб, ҳазф бўлгандан олдинги ҳаракатни ўз ҳолича қолдирасан. Масалан: يَا جَعْفَرَ сўзида يَا جَعْفُ дейсан, يَا مُحَمَّدٍ сўзида يَا مُحَمَّدٌ дейсан, يَا عَامِرٍ сўзида يَا عَامِرٌ дейсан. Агар хоҳласанг тархимдан кейинги исмни марфуъ қиласан. Масалан: يَا جَعْفُ، وَيَا مُحَمَّدٌ، وَيَا عَامِرٌ деб айтганинг каби.

Аллоҳ бу ҳақда "وَنَادُوا يَا مَالٌ" деб айтган.

Агар исмнинг охиридан олдингиси сукунли “алиф” бўлиб, олдидаги ҳаракат фатҳа бўлса ёки охиридан олдингиси сукунли “вов” бўлиб, олдинги ҳаракати замма бўлса ёки охиридан олдингиси сукунли “йо” бўлиб, олдидаги ҳаракати касра бўлса, ўша исмнинг охирина ҳазф қиласан ва ҳазфдан олдинги ҳаракатни шу ҳолда қолдирасан.

Масалан: يَا مَنْصُورٍ сўзида يَا عُنْتَرِ сўзида يَا عَبَّ ва يَا عَبَّ сўзида يَا عُنْتَرِ сўзида бўлади. Аммо ҳазф қилганиндан кейин икки ҳарф қолса “алиф”, “вов”, “йо”ни ҳазф қилмайсан.

Масалан **سُؤِزِدَا عِمَادَ** **سُؤِزِدَا سَعِيدَ** **يَا سَعِي** бўлади. Агар исм уч харфлик бўлиб, ўртаси сукунли бўлса уни тархим қилинмайди. Масалан: **وَيَا عَمْرُو** **يَا زَيْدُ** каби.

Агар уч харф бўлиб, ўртаси ҳаракатли бўлса ҳам тархим қилинмайди. Фақат охири “тои таънис” бўлса тархим қилинади. **عِرَّةٌ** **سُؤِزِدَا** **ثُبُّ** бўлади. **عِرَّةٌ** **سُؤِزِدَا** бўлади.

باب التُّدْبَةِ

إِذَا نَدَبْتَ اسْمًا زِدْتَ فِي آخِرِهِ أَلْفًا، كَقَوْلِكَ: يَا زَيْدًا رَحِمَكَ اللَّهُ وَإِذَا وَقَفْتَ عَلَيْهِ زِدْتَ بَعْدَ الْأَلْفِ هَاءً، كَقَوْلِكَ: يَا زَيْدَاهُ، وَإِنْ شِغْتَ قُلْتَ وَازِيدَاهُ.

Нудба боби

Агар бир исмни нудба қилсанг охирига алиф зиёда қиласан.

Масалан: **يَا زَيْدًا رَحِمَكَ اللَّهُ**.

Бордию, вақф этиб тўхтасанг, алифдан кейин юмалок “ха” харфини зиёда қиласан.

Масалан: **يَا زَيْدَاهُ** дейсан. Агар хоҳласанг **وَازِيدَاهُ** дейсан.

بَابُ نِعَمٍ وَبَيْسٍ

وَهُمَا يُرْفَعَانِ مِنَ الْأَسْمَاءِ مَا فِيهِ الْأَلِفُ وَالْأَمَّ وَمَا أُضِيفَ إِلَى مَا فِيهِ الْأَلِفُ وَاللَّامُ وَيَنْصَبَانِ إِذَا اسْقَطْنَا مِنْهُ وَيُرْفَعَانِ الْخَبَرَ، كَقَوْلِكَ: نِعَمَ الرَّجُلِ زَيْدٌ، رَفَعْتَ الرَّجُلَ لِأَنَّهُ اسْمٌ نِعَمٌ وَرَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ نِعَمٌ. وَكَذَلِكَ: نِعَمَ غُلَامِ الرَّجُلِ زَيْدٌ وَتَقُولُ: بَيْسَ الرَّجُلِ عَمْرُو وَبَيْسَ غُلَامِ الرَّجُلِ عَمْرُو. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "بَيْسَ الْإِسْمِ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ". وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَنِعَمَ أَحْرُ الْعَامِلِينَ". وَتَقُولُ فِيمَا سَقَطَ مِنْهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ نِعَمَ رَجُلًا زَيْدٌ، نَصَبْتَ رَجُلًا لِأَنَّهُ اسْمٌ نِعَمٌ وَقَدْ سَقَطَ مِنْهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ وَرَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ نِعَمٌ وَكَذَلِكَ بَيْسَ رَجُلًا عَمْرُو، نَصَبْتَ رَجُلًا لِأَنَّهُ اسْمٌ بَيْسٌ وَقَدْ سَقَطَ مِنْهُ الْأَلِفُ وَاللَّامُ وَرَفَعْتَ عَمْرًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ بَيْسٌ. وَيَجْرِي حَبْدًا مَجْرَى نِعَمٍ وَسَاءَ مَجْرَى بَيْسٍ. كَقَوْلِكَ: حَبْدًا رَجُلًا زَيْدٌ، نَصَبْتَ رَجُلًا لِأَنَّهُ اسْمٌ حَبْدًا وَرَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ خَبَرٌ حَبْدًا. وَكَقَوْلِكَ: حَبْدًا الرَّجُلِ عَمْرُو. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا".

“Ниъма” ва “биъса” боби

Бу иккиси алиф ва лом бўлган исмлар ва алиф лом изофа қилинган исмларни марфуъ қилади. Агар алиф ва лом тушиб кетса исмини мансуб қиласан ва хабарини марфуъ қиласан.

Масалан: نَعَمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ Бу ерда الرَّجُلُ марфуъ холда ўқидинг чунки у “ниъма”нинг исмидир. زَيْدٌ сўзини марфуъ ўқидинг чунки у “ниъма”нинг хабаридир.

Шунингдек نَبَسَ الرَّجُلُ عَمْرُو وَيَسَّ عَلَامَ الرَّجُلِ عَمْرُو ёки نَعَمَ غُلَامَ الرَّجُلِ زَيْدٌ лар ҳам мисол бўлади. Аллоҳ Қуръони каримда бу ҳақда:

"بِئْسَ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ" ва "وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ" деб айтган.

Энди алиф ва лом тушиб кетган нарсада نَعَمَ رَجُلًا زَيْدٌ деб айтасан.

Бу ерда رَجُلًا ни мансуб қилдинг чунки у “ниъма”нинг исмидир. Ҳамда у калимадан алиф ва лом тушириб юборилгандир. زَيْدٌ ни марфуъ қилдинг чунки у “ниъма”нинг хабаридир.

Шунингдек بَسَّ رَجُلًا عَمْرُو мисолида رَجُلًا ни мансуб ўқидинг чунки у “бийса”нинг исмидир. Ҳамда у калимадан алиф ва лом тушириб юборилган. عَمْرُو ни марфуъ ўқидинг чунки у “бийса”нинг хабаридир. حَبَدًا сўзи نَعَم каби, سَاء сўзи ЭСА بَسَّ каби фаолият юритади.

Масалан: حَبَدًا رَجُلًا زَيْدٌ Бу ерда رَجُلًا сўзини мансуб ўқидинг чунки у حَبَدًا нинг исмидир. زَيْدٌ сўзини марфуъ қилдинг чунки у حَبَدًا нинг хабаридир.

Масалан: حَبَدًا الرَّجُلِ عَمْرُو каби. Аллоҳ таоло Қуръони каримда:

"سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا"

بَاب مَا

إِعْلَمَ أَنَّ مَا فِي كَلَامِ الْعَرَبِ عَلَى تِسْعَةِ أَوْجُهٍ وَالْقُرْآنُ نَاطِقٌ بِيْنَهُ.
 فَأَوْلَاهُنَّ النَّفْيُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ".
 وَالثَّانِي الْجَحْدُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ".
 وَالثَّلَاثُ الْإِتْبَاتُ فِي الْحَبْرِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ".
 وَالرَّابِعُ الْإِسْتِفْهَامُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ".
 وَالْخَامِسُ الشَّرْطُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ".
 وَالسَّادِسُ الْوَقْتُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "مَا دَامُوا فِيهَا فَادَّهَبَ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَهُنَا قَاعِدُونَ".
 وَالسَّابِعُ التَّعَجُّبُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ".
 وَالثَّمَانِي الصِّفَةُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ".
 وَالثَّاسِعُ الْمَصْدَرُ، مِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى: "بِمَا عَفَرَ لِي رَبِّيَ أَيْ بِعُفْرَانِ رَبِّي".

“Ma” боби

Билгин, албатта “ма” арабларнинг каломида тўққиз кўринишда бўлади. Қуръон ана ўша тўққиз хил нарсада нутқ қилган.

Уларнинг биринчиси нафий: "مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ"

Иккинчиси жаҳд: "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ"

Учинчиси хабардаги исбот: "لَا أُعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ"

Тўртинчиси истифҳом: "مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ"

Бешинчиси шарт: "وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ"

Олтинчиси вақт: "مَا دَامُوا فِيهَا فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ"

Еттинчиси таажжуб: "فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ"

Саккизинчиси сифат: "جُنُدٌ مَا هُنَالِكَ"

Тўққизинчиси масдар: "بِمَا عَفَرَ لِي رَبِّيَ آيَ يَعْفُرَانِ رَبِّي"

بَابُ مَا النَّافِيَةِ

وهي تَرْفَعُ الْإِسْمَ وَتَنْصِبُ الْحَبْرَ، كَقَوْلِكَ: مَا زَيْدٌ قَائِمًا، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ اسْمٌ مَا نَافِيَةٌ وَنَصَبْتَ قَائِمًا لِأَنَّهُ حَبْرٌ مَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "مَا هَذَا بَشَرًا". فَإِنْ قَدِمْتَ الْحَبْرَ عَلَى الْإِسْمِ أَوْ أَدَخَلْتَ عَلَى الْحَبْرِ إِلَّا، رَفَعْتَهُ. كَقَوْلِكَ: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ وَمَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ". وَإِنْ شِئْتَ أَدَخَلْتَ الْبَاءَ فِي حَبْرِهَا فَكَسَرْتَهُ، كَقَوْلِكَ: مَا زَيْدٌ بِقَائِمٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَمَا اللَّهُ بِعَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ". وَهَذَا لُغَةٌ أَهْلِ الْحِجَازِ، وَتَبُو تَمِيمٍ يَرْفَعُونَ الْحَبْرَ فِي كُلِّ حَالٍ كَقَوْلِكَ: مَا زَيْدٌ قَائِمٌ. وَيَقُولُونَ مَا قَائِمٌ زَيْدٌ إِلَّا أَنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ بِلُغَةِ أَهْلِ الْحِجَازِ.

Инкор ма хусусидаги боб

Инкор ма си, исмини марфуъ ва хабарини мансуб қилади.

Масалан: مَا زَيْدٌ قَائِمًا Бу ерда زَيْدٌ ни марфуъ қилдинг чунки у инкор مَا нинг исми. قَائِمًا ни мансуб қилдинг чунки у مَا нинг хабари. Аллоҳ таоло бу ҳақда: "مَا هَذَا بَشَرًا" деб айтган. Агар хабарни исмидан олдин келтирсанг ёки хабарга لَا киргизсанг марфуъ қиласан.

Масалан مَا قَائِمٌ زَيْدٌ وَمَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ деб айтганинг каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ" деб айтган.

Агар хоҳласанг хабарига الْبَاء киритиб, касра қиласан.

Масалан: "وَمَا اللَّهُ بِعَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ" деб айтган. Бу нарса Ҳижоз аҳлининг луғатидир. Бани тамимликлар эса, ҳар

қандай ҳолатда ҳам хабарни марфуъ ўқишади ва ёки маъини қайим деб айтишади. Лекин Қуръон Ҳижоз аҳлининг тилида нозил бўлган.

باب التي النفى الجنس

إِذَا نَفَيْتَ اسْمًا نَكْرَةً بِلَا، نَصَبْتَهُ بِلَا تَنْوِينٍ، كَقَوْلِكَ: لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ، نَصَبْتَ الرَّجُلَ عَلَى النَّفْيِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَا رَبِّبَ فِيهِ". وَإِنْ كَرَّرْتَ لَا فَأَنْتَ فِيهِ بِالْخِيَارِ. إِنْ شِئْتَ نَصَبْتَهُمَا بِلَا تَنْوِينٍ، نَحْوُ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ". وَإِنْ شِئْتَ رَفَعْتَهُمَا بِتَنْوِينٍ، فَعُلْتَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا قُوَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ". وَإِنْ شِئْتَ رَفَعْتَ الْأَوَّلَ بِتَنْوِينٍ وَنَصَبْتَ الْآخَرَ. فَعُلْتَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ. وَإِنْ شِئْتَ نَصَبْتَ الْأَوَّلَ بِلَا تَنْوِينٍ وَرَفَعْتَ الْآخَرَ مَعَ التَّنْوِينِ، فَعُلْتَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ، وَإِنْ شِئْتَ نَصَبْتَ الْأَوَّلَ بِلَا تَنْوِينٍ وَنَصَبْتَ الثَّانِي بِتَنْوِينٍ، فَعُلْتَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ. وَإِنْ فَصَلْتَ بَيْنَ لَا وَبَيْنَ الْإِسْمِ الْمَنْفِيِّ بِشَيْءٍ رَفَعْتَهُ لَا غَيْرَ وَكَرَّرْتَ لَا. كَقَوْلِكَ: لَا فِي الدَّارِ رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "لَا فِيهَا عَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزِفُونَ".

Жинс инкори хусусидаги боб

Агар накра исмни لَا билан инкор қилсанг, танвинсиз насб қиласан. Масалан: $\text{لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ}$. Бу ерда رَجُلٌ сўзини мансуб қилдинг, инкор бўлгани учун. Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "لَا رَبِّبَ فِيهِ" деб айтган. Агар لَا ни такрор қилсанг сени унда ихтиёринг бор. Хоҳласанг икковини ҳам танвинсиз мансуб қиласан. $\text{لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ}$ каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ" деб айтган. Агар хоҳласанг икковини танвин билан марфуъ қиласан. $\text{لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ}$ каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا قُوَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ" деб айтган. Агар хоҳласанг аввалгисини танвин билан марфуъ қиласан, иккинчисини мансуб қиласан. $\text{لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ}$ каби. Агар хоҳласанг аввалгисини танвинсиз мансуб қиласан, иккинчисини танвин билан марфуъ қиласан. $\text{لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ}$ каби. Агар хоҳласанг аввалгисини танвинсиз мансуб қиласан, иккинчисини танвин билан мансуб қиласан. $\text{لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ}$ каби.

Агар لَا билан инкор нарса орасини бирор нарса билан ажратсанг марфуъ қиласан, ундан бошқаси эмас. Ва яна لَا ни такрор қиласан. Масалан: $\text{لَا فِي الدَّارِ رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ}$ каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "لَا فِيهَا عَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزِفُونَ" деб айтган.

باب كَمْ

وَهِيَ عَلَى وَجْهَيْنِ، أَحَدُهُمَا أَنْ تَكُونَ إِسْتِفْهَامًا وَالْآخَرُ أَنْ تَكُونَ خَبْرًا، فَإِذَا كَانَ إِسْتِفْهَامًا نَصَبْتَ الْإِسْمَ عَلَى التَّمْيِيزِ بِهِ، كَقَوْلِكَ: كَمْ دِرْهَمًا مَالُكَ. نَصَبْتَ الدِّرْهَمَ عَلَى التَّمْيِيزِ، وَإِنْ شِئْتَ حَدَّثْتَ الْمَنْصُوبَ، فَقُلْتَ: كَمْ مَالُكَ، وَإِذَا كَانَ خَبْرًا خَفَضْتَ الْإِسْمَ بِهِ عَلَى الْإِضَافَةِ، كَقَوْلِكَ: كَمْ رَجُلٍ لَقَيْتُهُ، خَفَضْتَ الرَّجُلَ عَلَى الْإِضَافَةِ وَإِنْ شِئْتَ نَصَبْتَ الْإِسْمَ بِهِ فِي الْخَبَرِ كَمَا نَصَبْتَ فِي الْإِسْتِفْهَامِ. فَقُلْتَ: كَمْ رَجُلًا لَقَيْتُهُ، وَإِنْ شِئْتَ أَدْخَلْتَ عَلَيْهِ مِنْ، فَقُلْتَ: كَمْ مِنْ رَجُلٍ لَقَيْتُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ". قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا" وَإِنْ فَصَلْتَ بَيْنَ كَمْ وَبَيْنَ الْإِسْمِ بِشَيْءٍ نَصَبْتَهُ لَا غَيْرُ. كَقَوْلِكَ: كَمْ فِي الدَّارِ رَجُلًا لَقَيْتُهُ، وَكَأَيْنِ مِثْلُهُ وَمِنْ لَازِمَةٍ مِثْلُهُ. تَقُولُ: كَأَيْنِ مِنْ رَجُلٍ لَقَيْتُهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَكَأَيْنِ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا".

كم боби

كم икки кўринишда яъни, биринчиси истифҳом, иккинчиси хабар бўлади. Агар истифҳом бўлса, тамйиз бўлгани учун исмни насб қиласан. Масалан: **كم دِرْهَمًا مَالُكَ** Бу ерда **دِرْهَمًا** ни тамйиз бўлгани учун мансуб қилдинг. Агар хоҳласанг мансуб исмни ҳазф қилиб **كم مَالُكَ** деб айтасан.

Агар хабар бўлса исмни изофа бўлгани учун мажрур қиласан. **كم رَجُلٍ لَقَيْتُهُ** каби. Агар хоҳласанг унга **مِنْ**ни киргизасан ва **كم مِنْ رَجُلٍ لَقَيْتُهُ** деб айтасан. Аллоҳ таоло бу ҳақда "كم مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ" деб айтган. Агар **كم** билан исм орасини бирор нарса билан ажратсанг насб қиласан, ундан бошқасини эмас. **كم فِي الدَّارِ رَجُلًا لَقَيْتُهُ** каби. **كم** ҳамда **وَكَأَيْنِ** ҳам кабидир. Масалан: **كم كَأَيْنِ مِنْ رَجُلٍ لَقَيْتُهُ**.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَكَأَيْنِ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا".

باب مذ ومنذ

وَهُمَا يَرْفَعَانِ مَا مَضَى مِنَ الْوَقْتِ وَتَخْفِضَانِ مَا أَنْتَ فِيهِ، كَقَوْلِكَ: مَا رَأَيْتُهُ مُنْذُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ بِالرَّفْعِ. وَمُنْذُ هَذَا الْيَوْمِ بِالخَفْضِ وَكَذَلِكَ مُنْذُ إِلَّا أَنْ مُنْذُ فِي الخَفْضِ أَكْثَرُ وَمُنْذُ فِي الرَّفْعِ أَكْثَرُ.

بоби مذ ومنذ

Бу иккиси ўтган вақтни билдирса, ундан кейин келганни марфуъ ўқилади. Ўша пайтни билдирса, мажрур ўқилади.

Масалан: **ما رَأَيْتُهُ مُنْذُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ** ўтган вақтни билдиргани учун марфуъ ўқилди. **ما رَأَيْتُهُ مُنْذُ** да эса мана шу пайтни билдиргани учун мажрур ўқилди.

مُنْدُ ҳам нимани бажарса, ўшани ишни бажаради. Лекин مُنْدُ мажрурда кўпроқ ва مُنْدُ эса марфуъда кўпроқ келади.

باب حَرْفِ الْقَسَمِ

وَهِيَ الْبَاءُ وَالْوَاوُ وَالنَّاءُ. فَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَخْفِضُ الْمُقْسَمِ بِهِ نَحْوُ: بِاللَّهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. خَفَضَتْ اسْمَ اللَّهِ بِبَاءِ الْقَسَمِ. وَكَذَلِكَ وَاللَّهُ وَتَاللَّهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. إِلَّا أَنَّ الْبَاءَ تَدْخُلُ عَلَى كُلِّ مُقْسَمٍ بِهِ ظَاهِرًا كَانَ أَوْ مَكْنِيًّا. كَقَوْلِكَ: بِاللَّهِ وَبِهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. وَأَمَّا الْوَاوُ فَإِنَّهَا تَدْخُلُ عَلَى الظَّاهِرِ دُونَ الْمَكْنِيِّ. كَقَوْلِكَ: وَاللَّهُ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. وَلَا يَجُوزُ أَنْ يَقُولَ: لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا". وَأَمَّا النَّاءُ فَإِنَّهَا لَا تَدْخُلُ إِلَّا عَلَى اسْمِ اللَّهِ خَاصَّةً. كَقَوْلِكَ: تَاللَّهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. وَلَا يَجُوزُ أَنْ يَقُولَ: تَالرَّحْمَنِ أَوْ تَالرَّحِيمِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ". وَإِنْ شِئْتَ حَدَفْتَ حَرْفَ الْقَسَمِ وَنَصَبْتَ الْمُقْسَمَ بِهِ. كَقَوْلِكَ: اللَّهُ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. وَيَجُوزُ الْخَفْضُ أَيْضًا كَقَوْلِكَ: اللَّهُ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. وَيُجَابُ الْقَسَمُ بِأَحَدِ أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ: بِاللَّامِ وَإِنَّ وَمَا وَلَا. فَأَمَّا اللَّامُ وَإِنَّ فِى الْإِثْبَاتِ. كَقَوْلِكَ: وَاللَّهُ إِنَّ زَيْدًا الْقَائِمُ، وَاللَّهُ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَى". وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ". وَأَمَّا مَا وَلَا فِى النِّفْيِ نَحْوُ: وَاللَّهُ مَا فَعَلْتَ كَذَا، وَوَاللَّهُ لَا أَفْعَلُ كَذَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى". وَالْفَرْقُ بَيْنَ لَا وَبَيْنَ مَا إِنَّ لَا يَقَعُ عَلَى الْمُسْتَقْبَلِ وَمَا يَقَعُ عَلَى الْمَاضِي وَرُبَّمَا لَا يَقَعُ عَلَى الْمَاضِي وَمَا يَقَعُ عَلَى الْمُسْتَقْبَلِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى". وَقَالَ: "مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ".

Қасам ҳарфи боби

الباءُ، الواوُ، النّاءُ ҳарфлари қасам ичилаётган исмни мажрур қилади. Масалан **بِاللّٰهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا** каби. Бу ерда Аллоҳнинг исмини қасам ба си билан мажрур қилдинг.

Шунингдек **وَاللّٰهِ وَتَاللّٰهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا** каби. Албатта ба ҳар бир ичилаётган қасамга хоҳ зоҳирий бўлсин хоҳ яширин бўлсин кираверади. **بِاللّٰهِ وَبِهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا** каби. Аммо “вов” фақат зоҳирийга киради. Аммо **وَاللّٰهِ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا** деб айтиб бўлмайди.

باب حَتَّى

وَهِيَ تَخْفِضُ الْإِسْمِ وَتَنْصِبُ الْفِعْلَ الْمُسْتَقْبَلَ، فَتَقُولُ فِي الْإِسْمِ: صَرَبْتُ الْقَوْمَ حَتَّى زَيْدٍ، خَفَضْتُ زَيْدًا حَتَّى. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ". وَتَقُولُ فِي الْفِعْلِ الْمُسْتَقْبَلِ: أُرْوِرُكَ حَتَّى تُكْرِمَنِي. نَصَبْتُ تُكْرِمَنِي حَتَّى. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ". وَإِنْ أَوْفَعْتَهَا عَلَى الْفِعْلِ الْمُسْتَقْبَلِ وَتُرِيدُ بِهِ الْمَاضِي رَفَعْتَهُ، كَقَوْلِكَ: سِرْتُ إِلَى الدَّارِ حَتَّى أَدْخُلَهَا بِمَعْنَى دَخَلْتُهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ"، فِي بَعْضِ الْقِرَاءَةِ بِمَعْنَى قَالَ الرَّسُولُ.

وَقَدْ تَكُونُ حَتَّى بِمَنْزِلَةِ وَآوِ الْعَطْفِ فِي الْأَسْمَاءِ. كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي الْقَوْمُ حَتَّى زَيْدًا. رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ عَطَفْتَ عَلَى الْقَوْمِ. وَمَعْنَاهُ جَاءَنِي الْقَوْمُ وَزَيْدًا، وَكَذَلِكَ: رَأَيْتُ الْقَوْمَ حَتَّى زَيْدًا، وَمَرَزْتُ بِالْقَوْمِ حَتَّى زَيْدًا.

“Ҳатто” боби

У исмни жор ва келажак замонни мансуб ўқитади.

Масалан исмда: **صَرَرْتُ الْقَوْمَ حَتَّى زَيْدٍ** деб айтасан. Бу ерда **زيد** ни **حتى** билан мажрур қилдинг. Аллоҳ таоло бу ҳақда: **"هِيَ حَتَّى مَطَّلَعِ الْفَجْرِ"** деб айтган.

Келажак феълда: **أَزْوَرْتُكَ حَتَّى تُكْرِمَنِي** деб айтасан. Бу ерда **تكرمني** ни **حتى** билан мансуб қилдинг. Аллоҳ таоло бу ҳақда: **"حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ"** деб айтган.

Агар келажак замонга **حتى** ни киритиб, бу билан ўтган замонни мақсад қилсанг марфуъ ўқийсан. **سِرْتُ إِلَى الدَّارِ حَتَّى أَذْخُلَهَا** деб айтганингда ўтган замонни яъни, **دَخَلْتُهَا** ни ирода қилинган.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: **"حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ"** деб айтган. Чунки баъзи қироатларда **قَالَ الرَّسُولُ** маъносида ишлатилади. Гоҳида **حتى** исмдаги атф “вов”и ўрнида бўлади. Бу ерда **زيد**ни марфуъ ўқидинг, чунки у **القَوْم**га ъатфдир.

Унинг маъноси: **Қавм ҳам Зайд ҳам келди, деганидир.** **رَأَيْتُ الْقَوْمَ حَتَّى زَيْدًا**, **وَمَرَزْتُ بِالْقَوْمِ حَتَّى زَيْدًا** шу кабидир.

باب إِنَّ وَأَنَّ

وَإِذَا ابْتَدَأْتَ بِإِنَّ أَوْ وَقَعْتَ بَعْدَ الْقَوْلِ أَوْ بَعْدَ الْمَسْمُوعِ فِيهِ مَكْسُورَةٌ كَقَوْلِكَ: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ كَسَرْتَ إِنَّ لِأَنَّكَ ابْتَدَأْتَ بِهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ". وَكَذَلِكَ، قُلْتَ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، كَسَرْتَ إِنَّ لِأَنَّهَا وَقَعَتْ بَعْدَ الْقَوْلِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقْرَةٌ". كَذَلِكَ، وَاللَّهِ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ كَسَرْتَ إِنَّ لِأَنَّهَا وَقَعَتْ بَعْدَ الْمَسْمُوعِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ".

وَإِذَا تَوَسَّطْتَ فِي الْكَلَامِ أَوْ وَقَعْتَ بَعْدَ الْعِلْمِ أَوْ الظَّنِّ أَوْ الشَّهَادَةِ فِيهِ مَفْتُوحَةٌ كَقَوْلِكَ: بَلَعَنِي أَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وَعَلِمْتُ أَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ". وَكَذَلِكَ: ظَنَنْتُ أَنَّ عَمْرًا ذَاهِبٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" وَشَهِدْتُ أَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ". إِلَّا أَنْ يَقَعَ اللَّامُ فِي خَبَرِهَا فَتُكْسِرُهَا حِينَئِذٍ. كَقَوْلِكَ: عَلِمْتُ أَنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ".

إِنَّ ва أَنَّ боби

Агар **اِنَّ** сўз бошланишида ёки **قول** сўзидан кейин ёки қасамдан кейин келса **اِنَّ** деб касра билан ўқилади.

Масалан: **اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ** Бу ерда **اِنَّ** ни алифини касра ўқидинг, чунки у сўз бошида келгани учун.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "**اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ**" деб айтган.

قُلْتُ اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ Бу ерда ҳам **اِنَّ** ни алифини касра билан ўқидинг, чунки у **قول** сўзидан кейин келган.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "**قَالَ اِنَّهُ يَقُوْلُ اِنَّهَا بَقْرَةٌ**", деб айтган.

وَاللّٰهُ اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ Бу ерда ҳам **اِنَّ** ни алифини касра ўқидинг, чунки у қасамдан кейин келмоқда. Бу ҳақда Аллоҳ таоло "**وَالْعَصْرِ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِيْ خُسْرٍ**", деб айтган.

Бордию **اِنَّ** жумланинг ўртасида ёки **العِلْمِ** ёки **الظَّنِّ** ёки **الشَّهَادَةِ** феълларидан кейин келса, унинг алифини фатҳа қилиб ўқилади.

Масалан: **وَعَلِمْتُ اَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ** ва **بَلَّغْنِيْ اَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ** каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда "**وَاعْلَمُوْا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ**" деб айтган.

Шунингдек, **ظَنَّتُ اَنَّ عَمْرًا ذَاهِبٌ**, бу ерда **ظَنَّ** феълидан кейин келган.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "**يَطْمَنُوْنَ اَنْتَهُمْ مُّلَاقُوا رَبِّهِمْ**" деб айтган.

Ва яна шунингдек **بَشَّرْتُهُ اَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ** бу ерда **شَهِدَ** феълидан кейин келган. Аллоҳ таоло бу ҳақда: "**شَهِدَ اللّٰهُ اَنْهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ**" деб айтган. Аммо хабари “лом” билан бирга келса у пайтда касра қиласан.

Масалан: **عَلِمْتُ اِنَّ زَيْدًا لَّقَائِمٌ** каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "**وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُوْلُهُ**" деб айтган.

بَابُ عَسَى

وَهِيَ تَرْفَعُ الْاِسْمَ وَيَكُوْنُ خَبَرُهَا مَنْصُوْبًا بِاَنَّ مَعَ الْفِعْلِ الْمُسْتَقْبَلِ كَقَوْلِكَ: عَسَى زَيْدٌ اَنْ يَفْعَلَ كَذَا. قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى: "عَسَى رَبُّكُمْ اَنْ يَّرْحَمَكُمْ". وَإِنْ شِئْتَ حَذَفْتَ اَنْ فُقِلَتْ: عَسَى زَيْدٌ يَفْعَلُ كَذَا بِالرَّفْعِ. وَمِثْلُهُ كَادَ نَحْوُ: كَادَ زَيْدٌ يَفْعَلُ كَذَا. قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى: "يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ". وَإِنْ شِئْتَ أَدْخَلْتَ اَنْ فِيهِ، فُقِلَتْ: كَادَ زَيْدٌ اَنْ يَفْعَلَ كَذَا. إِلَّا اَنَّ إِدْخَالَ اَنْ فِي خَبَرِ عَسَى أَحْوَدٌ مِنْ حَذْفِهَا وَفِي كَادَ حَذْفُهَا أَحْوَدٌ مِنْ اِتْبَاعِهَا.

عَسَى БОБИ

عَسَى исмни марфуъ ва хабарини келажак замондаги феъл олдида **اَنْ** кириши билан мансуб қилади. **عَسَى زَيْدٌ اَنْ يَفْعَلَ كَذَا** каби.

Зарф боби

Билгин, зарф икки хил бўлади.

Бири “зарфи замон”. Иккинчиси “зарфи макон”дир. Бу иккови нутқ жараёнида замида тутиб турилган бирор сўзни туширилгани сабабли доим мансуб бўлади.

Зарфи замонлар қуйидагилардир.اليَوْمَ وَاللَّيْلَةَ وَالسَّاعَةَ وَالشَّهْرَ وَالسَّنَةَ

Масалан: **مَسَالَانِ:** بُو عِرْدَا نِي زَارْفِ بُوْلْغَانِي أُحُون مَانْسُوب قِيلْدِيْنِغ.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ" деб айтган.

Бунинг қолган ўхшашлари ҳам худди шундайдир.

Зарфи маконлар эса қуйидагилардир:

..... قُدَّامَ وَأَمَامَ وَخَلْفَ وَفَوْقَ وَتَحْتَ وَبَيْنَ وَبَيْنَمَا وَبَيْنَ وَبَعْدَ وَقَبْلَ

Масалан: **مَسَالَانِ:** دُفُئْتُمْ خَلْفَكَ وَجَلَسْتَ أَمَامَكَ

Сен бу ерда **مَسَالَانِ:** خَلْفَكَ، أَمَامَكَ

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "فَرَيْنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ" деб айтган.

Бунинг қолган ўхшашлари ҳам худди шундайдир.

بَابُ الْمُسْتَنْبِطِ

إِذَا أَثَبْتَ اسْمًا ثُمَّ اسْتَنْبَيْتَ مِنْهُ الْإِسْمَ الْآخَرَ نَصَبْتَ الْمُسْتَنْبِطَ عَلَى الْإِسْتِثْنَاءِ، كَقَوْلِكَ: جَاءَ فِي الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا، نَصَبْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ اسْتِثْنَاءٌ بَعْدَ الْإِثْبَاتِ، وَكَذَلِكَ: رَأَيْتُ الْقَوْمَ إِلَّا زَيْدًا وَمَرَرْتُ بِالْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ".

وَإِذَا نَقَيْتَ اسْمًا ثُمَّ اسْتَنْبَيْتَ مِنْهُ فَإِنْ كَانَ الْمُسْتَنْبِطُ مِنْهُ مَذْكُورًا فَالنَّصْبُ جَائِزٌ وَالْبَدَلُ هُوَ الْمُخْتَارُ، نَحْوُ: مَا جَاءَ فِي الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا وَإِلَّا زَيْدًا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلًا" وَإِلَّا قَلِيلًا.

وَإِنْ كَانَ الْمُسْتَنْبِطُ مِنْهُ غَيْرُ مَذْكُورٍ أُجْرِيَتْ الْمُسْتَنْبِطُ عَلَى مَا يَسْتَحِقُّهُ مِنَ الْإِعْرَابِ. نَحْوُ: مَا جَاءَ فِي الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا، رَفَعْتَ زَيْدًا لِأَنَّهُ فَاعِلٌ بِالتَّحْقِيقِ. وَكَذَلِكَ مَا رَأَيْتُ إِلَّا زَيْدًا وَمَا مَرَرْتُ إِلَّا بِزَيْدٍ.

وَخُرُوفُ الْإِسْتِثْنَاءِ عَشْرَةٌ، وَهِيَ: إِلَّا وَغَيْرُ وَسِوَى وَعَدَا وَخَلَا وَحَاشَا وَمَا عَدَا وَمَا خَلَا وَلَيْسَ وَلَا يَكُونُ. وَأَمَّا غَيْرُ فَحُكْمُهُ كَحُكْمِ إِلَّا. إِلَّا أَنْ إِعْرَابُهَا كِإِعْرَابِ الْإِسْمِ الْوَاقِعِ بَعْدَ إِلَّا. كَقَوْلِكَ: جَاءَ فِي الْقَوْمِ غَيْرُ زَيْدٍ، وَمَا جَاءَ فِي الْقَوْمِ غَيْرُ زَيْدٍ وَمَا مَرَرْتُ بِغَيْرِ زَيْدٍ. وَأَمَّا سِوَى فَتُخَفِّضُ مَا بَعْدَهَا. كَقَوْلِكَ: جَاءَ فِي الْقَوْمِ سِوَى زَيْدٍ.

وَأَمَّا حَاشَا وَخَلَا وَعَدَا فَتُخَفِّضُنَّ وَيُنْصَبْنَ. كَقَوْلِكَ: جَاءَ فِي الْقَوْمِ حَاشَا زَيْدًا وَزَيْدٍ وَعَدَا زَيْدًا وَزَيْدٍ وَخَلَا زَيْدًا وَزَيْدٍ.

وَأَمَّا مَا خَلَا وَمَا عَدَا وَلَيْسَ وَلَا يَكُونُ فَيُنْصَبْنَ لَا غَيْرَ. كَقَوْلِكَ: جَاءَ فِي الْقَوْمِ مَا عَدَا زَيْدًا وَمَا خَلَا عَمْرًا وَلَيْسَ خَالِدًا وَلَا يَكُونُ بَكْرًا.

“Мустасно” боби

Агар бир исмни тўла-тўқис, мустаҳкам келтириб, сўнгра ундан бошқа исмни ажратиб олсанг, ўша ажратилган исмни ажратганинг учун мансуб қиласан.

Масалан: جَاءَنِ الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا каби. Бу ерда زَيْدًا ни мансуб ўқидинг, чунки у тўла-тўқис, мустаҳкам нарса ичидан ажратиб олдинг.

Шунингдек, رَأَيْتُ الْقَوْمَ إِلَّا زَيْدًا وَمَرَرْتُ بِالْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا каби.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "فَشَرِّبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ" деб айтган.

Агар бир исмни инкор қилсанг, сўнгра жумла ичидан бирор сўзни ажратиб олсанг, ўша жумлада “мустасно минҳ” зикр қилинган бўлса, ўша ажратиб олган “мустасно”ни мансуб қилишинг жоиз, бадал қилишинг эса ихтиёрийдир.

Масалан: مَا جَاءَ فِي الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا وَإِلَّا زَيْدٌ каби.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلًا" деб айтган. Буни إِلَّا قَلِيلًا деб айтиш ҳам жоиз, дейишган.

Бордию, “мустасно минҳ” зикр қилинмаган бўлса “мустасно” қайси эъробга ҳақдор бўлса, шу эъроб билан эъроблайсан.

Масалан: مَا جَاءَنِ الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدٌ жумласида زَيْدٌ сўзини аниқ фоил бўлгани учун марфуъ қилдинг.

Шунингдек, مَا رَأَيْتُ إِلَّا زَيْدًا وَمَا مَرَرْتُ إِلَّا بِزَيْدٍ жумлаларида ҳам زَيْدٌ сўзи ўз ўрнига қараб эъробланмоқда.

Ажратувчи “истисно” ҳарфлари қуйидаги ўнтасидир.

إِلَّا وَغَيْرُ وَسْوَى وَعَدَا وَخَلَا وَخَاشَا وَمَا عَدَا وَمَا خَلَا وَلَيْسَ وَلَا يَكُونُ

Бу ерда غَيْرُ сўзининг ҳукми إِلَّا нинг ҳукми кабидир. Лекин унинг эъроби إِلَّا дан кейин келадиган исм эъробига ўхшайди.

Масалан وَمَا مَرَرْتُ بِغَيْرِ زَيْدٍ، مَا جَاءَنِ الْقَوْمِ غَيْرِ زَيْدٍ، جَاءَنِ الْقَوْمِ غَيْرِ زَيْدٍ каби.

Лекин سِوَى ўзидан кейин келган исмни мажрур қилади.

جَاءَنِ الْقَوْمِ سِوَى زَيْدٍ каби.

Аммо خَاشَا، وَخَلَا، وَعَدَا лар эса мажрур ҳам мансуб ҳам ўқитаверади.

Масалан جَاءَنِ الْقَوْمِ خَاشَا زَيْدًا وَزَيْدٍ وَعَدَا زَيْدًا وَزَيْدٍ وَخَلَا زَيْدًا وَزَيْدٍ каби.

Аммо مَا خَلَا، مَا عَدَا، لَيْسَ، لَا يَكُونُ лар фақат мансуб бўлади. Ундан бошқа эъробда бўлмайди.

Масалан: جَاءَنِ الْقَوْمِ مَا عَدَا زَيْدًا وَمَا خَلَا عَمْرًا وَلَيْسَ خَالِدًا وَلَا يَكُونُ بَكْرًا каби.

باب نُونُ التَّأَكِيدِ

وَهِيَ تَدْخُلُ فِي سِتَّةِ مَوَاضِعَ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُسْتَقْبَلَةِ فِي الْأَمْرِ، وَالنَّهْيِ، وَالِدُعَاءِ، وَالِاسْتِفْهَامِ، وَالشَّرْطِ إِذَا كَانَ بِإِمَّا، وَفِي حَوَابِ الْقَسَمِ إِذَا كَانَ بِاللَّامِ، فَتَقُولُ فِي الْأَمْرِ الْوَاحِدِ: اضْرِبْ، وَالْإِثْنَيْنِ اضْرِبَانِ، وَلِلْجَمْعِ اضْرِبْنَ، وَلِلْوَاحِدَةِ اضْرِبِي، وَلِلْإِثْنَيْنِ اضْرِبَانِ، وَلِلْجَمْعِ اضْرِبْنَ وَتُفْتَحُ مَا قَبْلَ التَّوْنِ فِي الْوَاحِدِ وَتُضَمُّ فِي الْجَمْعِ الْمَذْكَرِ وَتُكْسَرُ فِي الْوَاحِدَةِ، وَتَقُولُ فِي النَّهْيِ: لَا تَضْرِبْ زَيْدًا، وَفِي الدُّعَاءِ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا، وَفِي الْإِسْتِفْهَامِ: اتَّضَرِّبْنَهُ، وَفِي الشَّرْطِ: إِمَّا تَضْرِبْنَهُ نَضْرِبْكَ. وَفِي حَوَابِ الْقَسَمِ: وَاللَّهِ لِأَضْرِبْنَهُ. وَكَذَلِكَ التَّثْنِيَّةُ وَالْجَمْعُ وَالتَّأْنِيثُ. وَإِنْ شِئْتَ خَفَّفْتَ التَّوْنَ فِي ذَلِكَ كُلِّهِ، كَقَوْلِكَ: اضْرِبْ زَيْدًا إِلَّا أَنْ يَكُونَ قَبْلَ التَّوْنِ أَلِفٌ سَاكِنَةٌ، كَقَوْلِكَ: اضْرِبَانِ، وَاضْرِبَانًا، فَإِنَّهُ لَا يَجُوزُ تَخْفِيفُهَا وَإِنْ وَقَفْتَ عَلَيْهَا فَلَبَّيْهَا أَلْفًا إِذَا انْفَتَحَ مَا قَبْلَهَا وَوَاوًا إِذَا انْضَمَّ مَا قَبْلَهَا وَبَاءً إِذَا انْكَسَرَ مَا قَبْلَهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "وَلْيَكُونَا مِنَ الصَّاعِرِينَ".

Таъкид нуни боби

Таъкид нуни келажак замон феълларидан бўлган олти ўринга киради.
Улар:

1. Амр
2. Наҳий
3. Дуо
4. Истифҳом
5. Шарт, агар имَّا билан келса
6. Қасам жавоби لا билан келса.

Масалан амрнинг бирлигида *اضْرِبْ*, иккилигида *اضْرِبَانِ*, кўпликда *اضْرِبْنَ* муаннас бирликда *اضْرِبِي*, муаннас иккиликда *اضْرِبَانِ* муаннас кўпликда *اضْرِبْنَ* бўлиб, демак музаккар бирликда нундан олдин олдин фатҳа ўқилади, музаккар кўпликда нундан олдин замма ўқилади, муаннас бирликда нундан олдин касра ўқилади. Шунингдек:

- Наҳийда: *لَا تَضْرِبْ زَيْدًا* каби.
- Дуода: *اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا* каби.
- Истифҳомда: *اتَّضَرِّبْنَهُ* каби.
- Шартда: *إِمَّا تَضْرِبْنَهُ نَضْرِبْكَ* каби.
- Қасамнинг жавобида: *وَاللَّهِ لِأَضْرِبْنَهُ* каби.

Шунингдек унинг иккилик, кўплик ва муаннаслари ҳам шундай бўлади. Агар хоҳласанг таъкид нунини уларнинг барчасида енгиллатишинг ҳам мумкин. Масалан *اضْرِبْ* каби.

Лекин нундан олдин сукунли алиф бўлса ундай эмас. *اضْرِبَانِ* ва *اضْرِبْنَ* каби.

Агар уни устида тўхталсанг нундан юқориси фатҳа бўлса “алиф”га ўзгартирасан. Агар нундан олдин замма бўлса “вов”га ўзгартирасан.

Агар нундан олдин касра бўлса “йо”га ўзгартирасан.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: “*وَلْيَكُونَا مِنَ الصَّاعِرِينَ*”, деб айтган.

باب ألف الوصل

وَهِيَ تَكُونُ فِي ثَمَانِيَةِ اسْمَاءٍ وَفِي تِسْعَةِ أَهْلِ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُشْتَبِعَةِ وَفِي الْأَمْرِ مِنْهَا وَفِي مَصَادِرِهَا. وَفِي الْأَمْرِ مِنَ الثَّلَاثِيَّةِ. أَمَّا الْأَسْمَاءُ فَالثَّنَائِنَانِ وَالثَّنَائِنَانِ، وَابْنٌ وَابْنَةٌ وَاسْمٌ وَاسْمَةٌ وَامْرُؤٌ وَامْرَأَةٌ. وَأَمَّا الْأَهْلِيَّةُ التَّسْعَةُ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُشْتَبِعَةِ فَهِيَ انْفَعَلَ نَحْوَ انْصَرَفَ، وَافْتَعَلَ نَحْوَ امْتَنَعَ، وَاسْتَفْعَلَ نَحْوَ اسْتَنْصَرَ، وَافْعَلَ نَحْوَ احْمَرَّ، وَافْعَالَ نَحْوَ احْمَارًا، وَافْعَوْلَ نَحْوَ اجْلَوَدَ، وَافْعَوْعَلَ نَحْوَ اخْشَوْشَنَ، وَافْعَلَّلَ نَحْوَ افْشَعَّرَ، وَافْعَنَّالَ نَحْوَ اخْرَجَمَ. وَقَدْ تَدَخَّلَ أَلِفُ الْوَصْلِ فِي تَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ إِذَا ادْعَمَتْ تَاوَهُمَا فِي الْفَاءِ. نَحْوُ: اطَّهَرَ وَاتَّقَلَ. وَأَمَّا الْأَمْرُ مِنْهَا فَنَحْوُ: انْصَرَفَ وَامْتَنَعَ. وَأَمَّا مَصَادِرُهَا فَنَحْوُ: انْصَرَفًا وَامْتِنَاعًا.

وَأَمَّا الْأَمْرُ مِنَ الثَّلَاثِيَّةِ فَنَحْوُ: اذْهَبَ وَاطْلُبْ وَاعْلَمْ وَاضْرِبْ وَمَا أَشْبَهَهُمَا. فَهَذِهِ الْأَلِفَاتُ إِذَا ابْتَدَأَتْ بِهَا كَسَرَتْهَا إِلَّا الْأَمْرَ مِنْ يَفْعَلُ بِضَمِّ الْعَيْنِ فَإِنَّ أَلِفَهُ مَضْمُومَةٌ، نَحْوُ: اُكْتُبْ وَانْصُرْ وَمَا أَشْبَهَهُمَا. وَإِذَا وَصَلَتْهَا بِشَيْءٍ قَبْلَهَا سَقَطَتْ مِنَ اللَّفْظِ، كَقَوْلِكَ: هَذَا اسْمٌ مَكْتُوبٌ، كَتَبْتَ اسْمَهُ وَلَمْ تُظْهِرِ الْأَلِفَ لِاتِّصَالِهَا بِمَا قَبْلَهَا وَكَذَلِكَ نَظَائِرُهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يُنْسِ الْإِسْمَ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ". وَأَمَّا الْأَلِفُ الَّتِي مَعَ لَامِ التَّعْرِيفِ نَحْوُ: الرَّجُلُ وَمَا أَشْبَهَهُ، وَالْأَلِفُ الَّتِي مَعَ اللَّهُ فَهِيَ أَيْضًا أَلِفُ وَصْلِ إِلَّا أَنَّكَ إِذَا ابْتَدَأْتَ بِهَا فَتَحْتَهُمَا، كَقَوْلِكَ: الرَّجُلُ جَاءَنِي وَأَتَمَّ اللَّهُ لَقَدْ فَعَلْتَ كَذَا.

Ўқилмайдиған васлалӣ алиф боби

Васлалӣ алиф саккиз хил исм ҳамда тўққиз хил феъл биноларидан ҳосил бўлган мозийда, амрда ва масдарларда бўлади. Учталик феълларнинг амрлари васлийядир.

Исмлардаги васлийя қуйидагилардир:

فَانْتَانِ وَانْتَانِ، وَابْنٌ وَابْنَةٌ وَاسْمٌ وَاسْمَةٌ وَامْرُؤٌ وَامْرَأَةٌ

Аммо феълдан ҳосил бўлган бинолар тўққизтадир.

Улар:

انْفَعَلَ نَحْوُ: انْصَرَفَ

وَافْتَعَلَ نَحْوُ: امْتَنَعَ

وَاسْتَفْعَلَ نَحْوُ: اسْتَنْصَرَ

وَافْعَلَ نَحْوُ: احْمَرَّ

وَافْعَالَ نَحْوُ: احْمَارًا

وَافْعَوْلَ نَحْوُ: اجْلَوَدَ

وَافْعَوْعَلَ نَحْوُ: اخْشَوْشَنَ

وَافْعَلَّلَ نَحْوُ: افْشَعَّرَ

وَافْعَنَّالَ نَحْوُ: اخْرَجَمَ.

اطَّهَرَ - أَطَهَرَ боби феъллари идғомда “то”си “фо”га идғом қилинади. - انْصَرَفَ، امْتَنَعَ каби. Энди амрга мисол қиладиган бўлсак атَّقَلَ каби.

Масдарга мисол эса, انْصَرَفًا وَامْتِنَاعًا каби.

Қўшимчасиз уч ҳарфлик амрга اضْرِبْ، اغْلَمْ، اَطْلُبْ، اَذْهَبْ ва шунга ўхшашлар мисол бўлади. Бу алифлар билан сўзни бошласанг касра қиласан, фақат يَفْعُلُ феълида эса замма билан бошлайсан.

Чунки буни алифи заммалиқдир. انْضُرْ، انْضُرْ، انْضُرْ каби.

Агар ана шу сўз бошида келадиган алифни ўзидан олдинги нарсага боғласанг, алиф лафздан тушиб кетади.

Масалан هَذَا اسْمٌ مَكْتُوبٌ сўзларида алиф ўзидан олдинги сўзга боғлиқ бўлгани учун уни зоҳир қилмадинг. Шунингдек у кабилар ҳам шундай бўлади.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "بِسْمِ الْإِسْمِ الْفُسُوقِ بَعْدَ الْإِيمَانِ".

Аммо маърифанинг алифи яъни (ال) ҳамда اَلَمْ اللهُ ни алифи ҳам васлийядир. Агар шулар билан сўз бошланса унда фатҳа ўқийсан.

Масалан وَابْتِئِمَّ اللهُ لَقَدْ فَعَلْتُ كَذَا. ва الرَّجُلُ جَاءَنِي каби.

باب أسماء العدد

اغْلَمْ أَنَّ الْعَدَدَ عَلَى ضَرْبَيْنِ، أَحَدُهُمَا مَا يُضَافُ إِلَى الْمَعْدُودِ وَالْآخَرُ مَا يُفَسِّرُ بِالْمَعْدُودِ. فَأَمَّا مَا يُضَافُ إِلَى الْمَعْدُودِ فَهُوَ يَنْقَسِمُ إِلَى قِسْمَيْنِ، أَحَدُهُمَا مَا يُضَافُ إِلَى الْجَمْعِ وَالْآخَرُ مَا يُضَافُ إِلَى الْوَاحِدِ.
فَأَمَّا مَا يُضَافُ إِلَى الْجَمْعِ فَهُوَ مِنَ الثَّلَاثَةِ إِلَى الْعَشْرَةِ، كَقَوْلِكَ: ثَلَاثَةُ رِجَالٍ وَأَرْبَعُ نِسْوَةٍ. وَأَمَّا مَا يُضَافُ إِلَى الْوَاحِدِ فَهُوَ الْمِائَةُ وَمَا فَوْقَهَا، كَقَوْلِكَ: مِائَةُ رَجُلٍ وَأَلْفٌ دِرْهَمٍ. وَأَمَّا مَا يُفَسِّرُ بِالْمَعْدُودِ فَهُوَ مِنْ أَحَدٍ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ وَهُوَ عَلَى نَوْعَيْنِ: مُرَكَّبٌ وَمَعْطُوفٌ.

فَالْمُرَكَّبُ مِنْ أَحَدٍ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةِ عَشَرَ كَقَوْلِكَ: أَحَدٌ عَشَرَ رَجُلًا، وَالْمَعْطُوفُ مِنْ أَحَدٍ وَعِشْرِينَ إِلَى الْمِائَةِ، كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ غَلَامًا وَرَأَيْتُ إِحْدَى وَعِشْرِينَ جَارِيَةً وَعَدَدُ الْمُدَّكَّرِ مِنَ الثَّلَاثَةِ إِلَى الْعَشْرَةِ بِالنَّوْءِ وَعَدَدُ الْمُؤَنَّثِ مِنَ الثَّلَاثَةِ إِلَى الْعَشْرَةِ بِغَيْرِ النَّوْءِ، كَقَوْلِكَ: ثَلَاثَةُ رِجَالٍ وَثَلَاثُ نِسْوَةٍ، وَكَذَلِكَ الْعَشْرَةُ وَالْعِشْرُونَ. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ".
وَإِذَا بَلَغَتْ الْعِدَّةَ اسْتَوَى الْمُدَّكَّرُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنَ الْعِشْرِينَ إِلَى تِسْعِينَ، نَحْوُ: عِشْرِينَ رَجُلًا وَتِسْعِينَ امْرَأَةً. فَإِذَا جَاوَزَتْ الْعَشْرَةَ قُلْتُ فِي الْمُدَّكَّرِ: أَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا وَاثْنَا عَشَرَ رَجُلًا. وَفِي الْمُؤَنَّثِ إِحْدَى عَشْرَةَ امْرَأَةً وَاثْنَا عَشْرَةَ امْرَأَةً. قَالَ اللهُ تَعَالَى فِي الْمُدَّكَّرِ: "إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا". وَفِي الْمُؤَنَّثِ: "فَأَنْفَجَرْتُ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا" وَتَثْبِثُ النَّوْءَ فِي التَّيْسِ إِلَى الْعَشْرَةِ وَتُسْقِطُهَا مِنَ الْعَشْرَةِ فِي الْمُدَّكَّرِ مَا بَيْنَ ثَلَاثَةِ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةِ عَشَرَ وَتُسْقِطُهَا مِنَ التَّيْسِ وَتَثْبِثُهَا فِي الْعَشْرَةِ فِي الْمُؤَنَّثِ مَا بَيْنَ ثَلَاثِ عَشْرَةٍ إِلَى تِسْعِ عَشْرَةٍ. كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي ثَلَاثَةُ عَشَرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً، وَرَأَيْتُ ثَلَاثَةَ عَشَرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً وَمَرَزْتُ بِثَلَاثَةِ عَشَرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً. قَالَ اللهُ تَعَالَى: عَلَيْهَا تِسْعَةُ عَشَرَ، تَنْصِبُ الْعَدَدَيْنِ فِي الرَّفْعِ وَالنَّصْبِ وَالْجَرِّ لِأَنَّهُمَا اسْمَانِ جُعِلَا اسْمًا وَاحِدًا إِلَّا أَنِّي عَشَرَ وَاثْنَتَى عَشْرَةَ، فَإِنَّهُمَا فِي الرَّفْعِ بِالْأَلِفِ وَفِي النَّصْبِ وَالْجَرِّ بِالْيَاءِ، تَقُولُ فِي الرَّفْعِ: اثْنَا عَشَرَ رَجُلًا وَاثْنَتَا عَشْرَةَ امْرَأَةً. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "فَأَنْفَجَرْتُ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا". وَفِي النَّصْبِ تَقُولُ: اثْنَى عَشَرَ رَجُلًا وَاثْنَتَى عَشْرَةَ امْرَأَةً. قَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَقَطَعْنَا لَهُمْ اثْنَتَى عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَّمًا".

وَفِي الْخَفْضِ: مَرَرْتُ بِأَتْنِي عَشَرَ رَجُلًا وَأَتْنِي عَشْرَةَ امْرَأَةً. وَأَمَّا مَا يُفَسِّرُ بِالْمَعْدُودِ فَهِيَ مَنْصُوبٌ عَلَى التَّفْسِيرِ، كَقَوْلِكَ: جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ رَجُلًا، نَصَبْتُ رَجُلًا عَلَى التَّفْسِيرِ، وَكَذَلِكَ إِلَى الْمِائَةِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنَّ أَحْيَى هَذَا لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً".

Адад исмлар боби

Билгин, албатта адад (сон) икки хил бўлади.
 Бири: маъдуд (саналмиш)га изофа қилинади.
 Иккинчиси: маъдудни тафсир қилиб, шархлайди.
 Маъдудга изофа қилинадигани, икки қисмга бўлинади.
 Бири кўпликга изофа қилинса, иккинчиси, бирликка изофа қилинади.
 Кўпликка изофа бўладигани учдан ўнгача бўлган сонлардадир (3-10).
 Масалан: **ثَلَاثَةٌ رِجَالٍ وَأَرْبَعٌ نِسْوَةٍ** каби.

Энди бирликка изофа бўлгани у, юз ва ундан юқорисигача бўлган сонлардир (100- ундан юқориси.....). Масалан: **مِائَةٌ رَجُلٍ وَأَلْفٌ دِرْهَمٍ** каби.

Аммо маъдудни тафсир қилиб, шархлайдигани ўн бирдан ўн тўққизгача (11-19) бўлиб, у икки навли бўлади.

1. Мураккаб

2. Маътуф

Мураккаб – ўн бирдан ўн тўққизгача бўлгандир (11-19).

Масалан: **أَحَدٌ عَشَرَ رَجُلًا** каби.

Маътуф – йигирма бирдан юзгача бўлгандир (21-100).

Масалан: **جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ غُلَامًا وَرَأَيْتُ إِحْدَى وَعِشْرِينَ جَارِيَةً** каби.

Учдан ўнгача бўлган музаккар сон “то” билан бўлади. Учдан ўнгача бўлган муаннас сон эса, “то”сиз бўлади. Масалан: **ثَلَاثَةٌ رِجَالٍ وَثَلَاثٌ نِسْوَةٍ** каби. Ўн сонининг музаккари ва муаннаси ҳам шундай бўлади. Бу ҳақда Аллоҳ таоло: “سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ” деб айтган.

Агар ықд (ўнлик сон)га етсанг, унда музаккар ҳамда муаннас баробар бўлади. Ўнликлар, йигирмадан тўқсонгачадир (20-90).

Масалан: **عِشْرِينَ رَجُلًا وَتِسْعِينَ امْرَأَةً** каби.

Агар ўндан юқориласанг, музаккарда: **أَحَدٌ عَشَرَ رَجُلًا وَاثْنَا عَشَرَ رَجُلًا**, муанназда: **إِحْدَى عَشْرَةَ امْرَأَةً** деб айтасан.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло, музаккарда: **"إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدًا عَشَرَ كَوْكَبًا"** ва муанназда: **"فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا"** деб айтган.

Ўн уч билан ўн тўққиз оралигидаги учдан ўнгача бўлган бирлик сонда, музаккарда “то” собит қолади. Ўнлик бўлмиш **عشر** сўздан “то” тушиб кетади. **ثَلَاثَةٌ عَشَرَ رَجُلًا** каби.

Ўн уч билан ўн тўққиз оралигидаги учдан ўнгача бўлган бирлик сонда, муаннасада, бирлик сондан “то”ни тушириб, ўнлик сон العشر да “то”ни қолдираман. ثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً каби.

Масалан: جَاءَنِي ثَلَاثَةُ عَشْرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً، وَرَأَيْتُ ثَلَاثَةَ عَشْرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً وَمَرَرْتُ بِثَلَاثَةِ عَشْرَ رَجُلًا وَثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً каби. Аллоҳ таоло бу ҳақда: "عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشْرَ", деб айтган. Бунда иккита сонни ҳам марфуъда ҳам мансубда ҳам мажрурда ҳам насб қиласан. Чунки бу икки исм бир исмга айлангандир.

Фақат وَانْتَى عَشْرَةَ ундай эмас. Чунки, бу иккисида марфуъни “алиф” билан, мансуб ва мажрурни “йо” билан белгиланади. Марфуъда اثْنَا عَشْرَ رَجُلًا билан, мансуб ва мажрурни وَانْتَى عَشْرَةَ امْرَأَةً бўлади.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا" деб айтган.

Мансубда اثْنَى عَشْرَ رَجُلًا وَانْتَى عَشْرَةَ امْرَأَةً деб айтган.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "وَقَطَعْنَا لَهُمُ اثْنَى عَشْرَةَ سَبَاطًا أُمَّمًا" деб айтган.

Мажрурда مَرَرْتُ بِاثْنَى عَشْرَ رَجُلًا وَانْتَى عَشْرَةَ امْرَأَةً деб айтган.

Аммо маъдуд билан тафсир қилган нарсангни шарҳлаганинг учун мансуб ўқийсан.

Масалан: جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ رَجُلًا бу ерда رَجُلًا ни тафсир қилганинг учун мансуб ўқидинг. Юзгача бўлган сон ҳам шундай бўлади.

Аллоҳ таоло бу ҳақда: "إِنَّ أَحْبَبَ إِلَيَّ هَذَا لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْمَةً" деб айтган.

أَحْوَالُ الْعَدَدِ

- (1) العددان (واحد واثان) على وَفْقِ الْمَعْدُودِ (صح). طَالِبٌ وَاحِدٌ - طَالِيَةٌ وَاحِدَةٌ. طَالِبَانِ اثْنَانِ - طَالِيَتَانِ اثْنَتَانِ.
- (2) الْأَعْدَادُ مِنْ (ثَلَاثَةٍ إِلَى عَشْرَةٍ) عَلَى عَكْسِ الْمَعْدُودِ (x). تِسْعَةٌ طَالِبٍ - تِسْعٌ طَالِيَاتٍ.
- (3) الْعَدَدَانِ (أَحَدٌ وَعِشْرُونَ وَاثْنَا عَشْرَ) الْجُزْءَانِ عَلَى وَفْقِ الْمَعْدُودِ (صح صح). أَحَدٌ عَشْرٌ طَالِبًا - إِحْدَى عَشْرَةَ طَالِيَةً.
- (4) الْأَعْدَادُ (مِنْ ثَلَاثَةِ عَشْرٍ إِلَى تِسْعَةِ عَشْرٍ) الْجُزْءِ الْأَوَّلِ عَلَى عَكْسِ الْمَعْدُودِ وَالْجُزْءِ الثَّانِيِ عَلَى وَفْقِهِ (x صح). خَمْسَةٌ عَشْرٌ طَالِبًا - خَمْسٌ عَشْرَةَ طَالِيَةً.
- (5) الْمَعْطُوفُ (مِنْ أَحَدٍ وَعِشْرِينَ إِلَى الْمِئَةِ)، نَحْوُ: جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ غُلَامًا وَرَأَيْتُ إِحْدَى وَعِشْرِينَ جَارِيَةً.
- (6) فِي الْعَقْدِ يَسْتَوِي الْمُدَكَّرُ وَالْمُؤَنَّثُ (مِنْ الْعِشْرِينَ إِلَى تِسْعِينَ)، نَحْوُ: عِشْرِينَ رَجُلًا وَتِسْعِينَ امْرَأَةً.

Ададнинг ҳолати

1) Бир ва икки сони маъдуд (саналмиш) билан жинсда мувофиқ бўлади. (1-2)

каби. طَالِبٌ وَاحِدٌ - طَالِيَةٌ وَاحِدَةٌ. طَالِبَانِ اثْنَانِ - طَالِيَتَانِ اثْنَتَانِ.

2) Учдан ўнгача бўлган сонлар, маъдуд (саналмиш)нинг жинсда акси бўлади. (3-10)

تِسْعَةُ طَالِبٍ – تِسْعَ طَالِبَاتٍ каби.

3) Ўн бир ва ўн икки сонларининг икки бўлаги ҳам жинсда маъдуд (саналмиш)га мувофиқ бўлади. (11-12)

أَحَدَ عَشَرَ طَالِبًا – إِحْدَى عَشْرَةَ طَالِبَةً каби.

4) Ўн учдан ўн тўққизгача бўлган сонларда, аввалги бўлаги маъдуд (саналмиш)нинг жинсда акси, иккинчи бўлаги маъдуд (саналмиш)га жинсда мувофиқдир. (13-19) خَمْسَةَ عَشَرَ طَالِبًا – خَمْسَ عَشْرَةَ طَالِبَةً каби.

5) Йигирма бирдан юзгача маътуф, дейилади. (21-100)

جَاءَنِي أَحَدٌ وَعِشْرُونَ غُلَامًا وَرَأَيْتُ إِحْدَى وَعِشْرِينَ جَارِيَةً каби.

6) Йигирмадан тўқсонгача бўлган ўнлик сонларни “ъикд”, деб номланади. Унда музаккар ҳам муаннас ҳам баробардир. Улар қуйидагилардир. (20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90).

عِشْرِينَ رَجُلًا وَتِسْعِينَ امْرَأَةً каби.

أَحْوَالُ الْمَعْدُودِ

(1) مِنْ ٣ إِلَى ١٠ طَالِبٍ (جمع مجرور).

(2) مِنْ ١١ إِلَى ٩٩ طَالِبًا (مفرد منصوب).

(3) ١٠٠٠/١٠٠ طَالِبٍ (مفرد مجرور)

Маъдуд (саналмиш)нинг ҳолати

1) Учдан ўнгача бўлган сонда саналмиш кўпликда бўлиб, мажрур ўқилади. (3-10)

2) Ўн бирдан тўқсон тўққизгача бўлган сонда саналмиш birlikда бўлиб, мансуб ўқилади. (11-99)

3) Юз ва минглик сонларда саналмиш birlikда бўлиб, мажрур ўқилади. (100-1000.....).

باب مَا لَا يَنْصَرَفُ

إِعْلَمَ أَنَّ الْأَسْمَاءَ الَّتِي لَا تَنْصَرِفُ تَنْقَسِمُ عَلَى قِسْمَيْنِ، مِنْهَا مَا لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَنَكْرَةٍ وَمِنْهَا مَا لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَيَنْصَرِفُ فِي نَكْرَةٍ. أَمَّا الَّذِي لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَنَكْرَةٍ فَهُوَ: كُلُّ نَعْتٍ عَلَى وَزْنِ أَفْعَلٍ وَمُؤَنَّثُهُ عَلَى فَعْلَاءٍ، نَحْوُ: أَحْمَرٌ وَحَمْرَاءُ وَكَذَلِكَ هُوَ أَفْعَلٌ مِنْ زَيْدٍ نَحْوَ أَفْضَلُ مِنْ زَيْدٍ وَأَكْرَمُ مِنْ عَمْرٍو. وَكُلُّ نَعْتٍ مُذَكَّرٍ عَلَى وَزْنِ فَعْلَانٍ وَمُؤَنَّثُهُ عَلَى وَزْنِ فَعْلَى نَحْوَ عَطَشَانَ وَعَطَشَى، وَكُلُّ اسْمٍ وَاحِدٍ أَوْ جَمْعٍ فِي آخِرِهِ أَلْفٌ التَّائِيثُ مَمْدُودَةٌ كَانَتْ أَوْ مَقْصُورَةٌ نَحْوَ حَمْرَاءُ وَحَبْلَى وَعَلَمَاءُ وَجَرَحَى وَكُلُّ جَمْعٍ تَالِيهِ أَلِفٌ وَبَعْدَ الْأَلِفِ حَرْفَانِ فَصَاعِدًا أَوْ سَطْحًا سَاكِنٌ أَوْ حَرْفٌ مَشْدُودٌ نَحْوَ دَرَاهِمٍ وَدَنَانِيرٍ وَدَوَابٍّ فَهَذِهِ مَا لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَنَكْرَةٍ كَقَوْلِكَ: مَرَزْتُ بِأَحْمَرٍ، نَصَبْتُ بِأَحْمَرَ وَهُوَ فِي مَوْضِعِ الْخَفْضِ لِأَنَّهُ لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَنَكْرَةٍ كَذَلِكَ سَائِرُ مَا ذَكَرْتَاهُ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَمَتَائِلٍ".

وَأَمَّا الَّذِي لَا يَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَيَنْصَرِفُ فِي نَكْرَةٍ فَهُوَ كُلُّ اسْمٍ عَلَى وَزْنِ الْفِعْلِ الْمُسْتَقْبَلِ نَحْوُ: يَزِيدُ وَيَشْكُرُ وَكُلُّ اسْمٍ فِي آخِرِهِ تَاءُ التَّائِيثِ نَحْوُ: حَمْرُهُ وَطَلْحُهُ. وَكُلُّ اسْمٍ كَانَ مُؤَنَّثًا بِالْمَعْنَى نَحْوَ زَيْنَبُ وَمَرْيَمُ وَإِنْ كَانَ اسْمٌ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ سَاكِنٍ الْأَوْسَطِ، نَحْوُ: هِنْدٌ وَدَعْدُ فَأَنْتَ فِيهِ بِالْخِيَارِ، إِنْ شِئْتَ صَرَفْتَهُ وَإِنْ شِئْتَ لَمْ تَصْرِفْهُ. وَكُلُّ اسْمٍ أَعْجَمِيٍّ كِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَكُلُّ اسْمٍ فِي آخِرِهِ أَلِفٌ وَتُونٌ زَائِدَتَانِ نَحْوَ عَثْمَانَ وَعِمْرَانَ وَكُلُّ اسْمٍ عُذِلَ مِنْ فَاعِلٍ إِلَى فَعْلٍ نَحْوُ: عَمَرَ وَزَفَرَ. وَكُلُّ اسْمٍ عُذِلَ فِي الْعَدَدِ مِنْ وَاحِدٍ إِلَى أَرْبَعَةٍ نَحْوُ: أَحَادٌ وَمَوْحَدٌ وَتِنَاءٌ وَمَتْنَى وَثَلَاثٌ وَمَثَلَتُ وَزُبَاعٌ وَمَرْبَعٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "مَتْنَى وَثَلَاثٌ وَزُبَاعٌ". وَكُلُّ اسْمٍ مُرَكَّبٍ نَحْوُ: مَعْدِيكَرِبَ وَبَعْلَبَكَّ وَكَذَلِكَ أَسْمَاءُ الْقَبَائِلِ وَالسُّورِ وَالْبُلْدَانِ وَالْبِقَاعِ. إِذَا أُرِدَتِ التَّائِيثُ نَحْوُ: تَمُودٌ وَبَعْدَادٌ وَمَكَّةُ وَهَرَاءُ وَكَهَيْصٌ وَيَسٌ، فَهَذِهِ لَا تَنْصَرِفُ فِي مَعْرِفَةٍ وَتَنْصَرِفُ فِي نَكْرَةٍ، كَقَوْلِكَ: مَرَزْتُ بِإِبْرَاهِيمَ وَإِبْرَاهِيمَ آخَرَ. لَمْ تَصْرِفِ الْأَوَّلَ لِأَنَّهُ مَعْرِفَةٌ وَصَرَفْتَ الثَّانِي لِأَنَّهُ نَكْرَةٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أَهْبِطُوا مِصْرًا". وَقَالَ: أَدْخُلُوا مِصْرَ، وَكَذَلِكَ سَائِرُ مَا ذَكَرْتَاهُ. فَإِذَا أَدْخَلْتَ الْأَلِفَ وَاللَّامَ عَلَى مَا لَا يَنْصَرِفُ أَوْ أَصْفَقْتَهُ انْصَرَفَ. كَقَوْلِكَ: مَرَزْتُ بِالْأَحْمَرِ وَبِعَمْرِكُمْ وَعَثْمَانِنَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ". وَمَعْنَى قَوْلِهِمْ لَا يَنْصَرِفُ إِنَّهُ لَا يُنَوَّنُ وَيُنْصَبُ فِي مَوْضِعِ الْخَفْضِ.

Сарфланмайдиган яъни охири эъробланмайдиган исмлар боби

Билгин, охири сарфланмайдиган яъни, эъробланмайдиган исм иккига бўлинади. Улардан бири, маърифа ва накрада сарфланмайди, иккинчиси, маърифада сарфланмайди-ю, накрада сарфланади.

Аммо маърифа ва накрада сарфланмайдигани, у ҳар бир сифатки, у *أَفْعَل* вазнида бўлиб, муаннаси бўлганидир.

Масалан: *أَحْمَرٌ وَحَمْرَاءُ* каби. *أَفْعَل* вазнидаги бўлганга мисол *أَفْضَلُ مِنْ زَيْدٍ وَأَكْرَمُ مِنْ عَمْرٍو* лардир. Ва яна ҳар-бир сифатки, музаккари *فَعْلَانٌ* ва муаннаси *فَعْلَى* вазнида бўлган *عَطَشَانَ وَعَطَشَى* каби исмлар ва яна бирлик ёки кўплик бўлган исмнинг охирида чўзиқ муаннас алифи ёки мақсура алифи бўлса *حَمْرَاءُ وَحَبْلَى وَعَلَمَاءُ وَجَرَحَى* каби. Ва яна ҳар-бир кўплик исми, учинчи ҳарфи алиф, ундан кейин икки ва ундан ортиқ ҳарф бўлса ёки ўртаси сукун ёки ташдидли ҳарф бўлса *دَرَاهِمٌ* каби. Мана шу зикр қилиб ўтган нарсаларимиз маърифа ва накрада сарфланмайди. Масалан: *مَرَزْتُ بِأَحْمَرَ* бу ерда *أَحْمَرَ* сўзини мажрур ўрнида

бўлса ҳам мансуб ўкидинг чунки у маърифа ва накрада сарфланмайдиган исмдир. Ундан бошқа зикр қилганларимиз ҳам мана шундайдир. Аллоҳ таоло бу ҳақда: "يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَمَتَائِيلَ" деб айтган.

Аммо маърифада сарфланмасдан накрада сарфланадигани у, ҳар бир исмки, келажак замон феъли вазнида келса. Масалан: يَزِيدُ وَيَشْكُرُ каби.

Ва яна ҳар-бир исмки, охирида муанас “то”си бўлса. حَمْرُهُ وَطَلْحَةُ каби. Ва яна ҳар-бир исмки, маънода муаннас бўлса. زَيْنَبُ وَمَرْيَمُ каби. Агар уч ҳарфли исм бўлсаю, охири сукун бўлса هِنْدٌ وَدَعْدٌ каби, сен бунда ихтиёрлисан. Агар хоҳласанг сарф қиласан. Агар хоҳласанг сарф этмайсан.

Ва яна ҳар-бир إِسْمَاعِيلَ وَإِبْرَاهِيمَ га ўхшаган ажам исм ва яна عُمَرَانَ га ўхшаган охирида алиф ва нун зоида бўлган исм ва яна عُمَرَ وَزُفَرَ га ўхшаган فَاعِلٍ вазнидан فُعِلَ ўгирилган исмлар ва яна бирдан тўртгача бўлган أَحَادَ وَمَوْحَدَ وَثَنَاءَ сонлардаги ўзгариш ясалган исмлар ҳам маърифада сарфланмасдан накрада сарфланади.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ", деб айтган. Ва яна мураккаб (икки исм бирлаштирилган)ларнинг барчаси ва яна қабила, қўрғон, шаҳар ва ноҳияларнинг исмлари ҳам шундайдир. Агар сен مُؤَدٌ وَبَعْدَادٌ وَمَكَّةٌ وَهَرَاءٌ وَكُهَيْصٌ وَيَسٌ муаннас сўзларни келтирсанг, булар маърифада сарфланмайди аммо накрада сарфланади.

مَرْزُتٌ بِإِبْرَاهِيمَ وَإِبْرَاهِيمَ آخَرَ жумласида биринчи Иброҳимни сарфладинг чунки у, маърифадир. Иккинчи Иброҳимни сарфламадинг чунки у накрадир. Аллоҳ таоло бу ҳақда: "اهْبِطُوا مِصْرًا", деб айтган. Ундан бошқа зикр қилганларимиз ҳам мана шундайдир. Агар сарфланмайдиган исмга “ال” ни киритсанг ёки изофа қилсанг у ҳам сарфланади.

Масалан: مَرْزُتٌ بِالْأَحْمَرِ وَبِعُمَرِكُمْ وَعُثْمَانِنَا каби.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ" деб айтган. Сарфланмайди дегани – танвин ҳам киритилмайди ва мажрур ўрнида мансуб ўкилади, деганидир.

(Буни бошқа китобларда “Ғойрул мунсариф” ёки “мамнуъун минас сарф”, деб номланади....тарж)

بَابُ الْأَسْمَاءِ الَّتِي تُوصَلُ بِهَا

وَهِيَ الَّتِي وَمَنْ مَا وَأَيُّ. فَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ لَا تَتِمُّ إِلَّا بِصِلَةٍ وَعَائِدَةٍ وَصِلَتُهَا تَكُونُ أَحَدَ ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ: فِعْلٍ، أَوْ ظَرْفٍ أَوْ جُمْلَةٍ اسْمِيَّةٍ. كَقَوْلِكَ: حَاءِ بِي الَّذِي قَامَ وَالَّذِي يَفْعُلُ وَالَّذِي عِنْدَكَ وَالَّذِي أَبُوهُ قَائِمٌ. فَالَّذِي اسْمٌ مُوَصُولٌ وَمَا بَعْدَهُ صِلَةٌ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" وَكَذَلِكَ أَخْوَاتُهَا.

Мавсула исмлар боби

Мавсула исмлар куйидагилардир. الَّذِي، الَّتِي، مَنْ، مَا، أَيُّ

Мана шу исмлар бир қайтувчи “сила” билан мукамал бўлади. Ана шу “сила” уч нарсанинг бирида бўлади.

1. Феъл. 2. Зарф. Исмий жумла.

Масалан: كَابِي الَّذِي قَامَ وَالَّذِي يَتَعَمَّقُ وَالَّذِي عِنْدَكَ وَالَّذِي أَبُوهُ قَائِمٌ:

Бу ерда الَّذِي исми “мавула”, ундан кейингиси “сила”, деб номланади.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" деб айтган.

Унга ўхшашлари ҳам худди الَّذِي каби бўлади.

بَابُ التَّصْغِيرِ

إِذَا صَغَّرْتَ اسْمًا ثَلَاثِيًّا صَمَمْتَ أَوَّلَهُ وَفَتَحْتَ ثَانِيَهُ وَزِدْتَ بَعْدَ ثَانِيَهُ يَاءَ التَّصْغِيرِ كَقَوْلِكَ: فِي فُلْسٍ فُلَيْسٍ وَفِي رَجُلٍ رُجَيْلٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا".

وَإِذَا كَانَ الْإِسْمُ عَلَى أَرْبَعَةِ أَحْرُفٍ، كَسَرْتَ مَا بَعْدَ يَاءِ التَّصْغِيرِ، كَقَوْلِكَ: فِي دِرْهَمٍ دُرَيْهَمٌ وَفِي جَعْفَرٍ جَعْفِيرٌ وَإِذَا كَانَ الْإِسْمُ عَلَى خَمْسَةِ أَحْرُفٍ فَأَنْتَ فِيهِ بِالْخِيَارِ، إِنْ شِئْتَ حَذَفْتَ آخِرَ الْحَرْفِ مِنْهُ فَقُلْتَ فِي سَفْرَجَلٍ سَفْرَجٌ، وَإِنْ شِئْتَ حَذَفْتَ الرَّابِعَ فَقُلْتَ: سَفَيْرٌ وَإِنْ شِئْتَ عَوَّضْتَ الْيَاءَ مِنَ الْمَحْدُوفَةِ فَقُلْتَ: سَفَيْرِيحٌ وَسَفَيْرِيلٌ. وَإِذَا كَانَ الْإِسْمُ عَلَى خَمْسَةِ أَحْرُفٍ وَزَابِعُهُ أَلِفٌ أَوْ وَاوٌ أَوْ يَاءٌ قَلْبَتِ الْوَاوَ وَالْأَلِفَ يَاءً وَتَرَكْتَ الْيَاءَ عَلَى حَالِهَا. لِقَوْلِكَ: فِي عُصْفُورٍ عُصْفِيرٍ وَفِي دِينَارٍ دُنَيْنِيرٍ وَفِي قَنْدِيلٍ قُنْدِيلٍ.

Тасғир (кичрайтириш) боби

Агар сулосий исмни тасғир қилсанг, аввалини замма қиласан, иккинчисини фатҳа қиласан ва иккинчисидан кейин тасғир “йо”сини зиёда қиласан. Масалан فُلْسٌ ни فُلَيْسٌ ва رَجُلٌ ни رُجَيْلٌ қиласан.

Бу ҳақда Аллоҳ таоло "يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا" деб айтган. Агар исм тўрт ҳарфлик бўлса тасғир “йо”сидан кейинги ҳарфни касра ўқийсан.

Масалан دِرْهَمٌ ни دُرَيْهَمٌ ва جَعْفَرٌ ни جَعْفِيرٌ ўқийсан. Агар исм беш ҳарфлик бўлса сен унда ихтиёрликсан. Агар хоҳласанг унинг охиридаги ҳарфини ҳазф қиласан. Масалан سَفْرَجَلٌ да سَفْرَجٌ дейсан.

Агар хоҳласанг тўртинчи ҳарфини ҳазф қилиб, سَفَيْرٌ дейсан. Агар хоҳласанг ҳазф қилинган ҳарфдан “йо”ни эваз (ўринбосар) қиласан. سَفَيْرِيحٌ деб айтасан.

Агар исм беш ҳарфлик, тўртинчиси “алиф” ёки “воф” ёки “йо” бўлса “йо”ни ўз ҳолида қолдирасан. فُنَيْدِيْلُ ни قُنْدِيْلٍ ва دُنَيْيِرٌ ни دِيْنَارٍ ва عَصِيْفِرٌ ни عَصْفُوْرٍ дейсан.

بَابُ التَّسْبِيَةِ

وَهِيَ أَنْ تُقَرَّرَ الْاسْمُ عَلَى حَالِهِ وَتَزِيدَ فِي آخِرِهِ يَاءٌ مُشَدَّدَةٌ وَتَكْسِرَ مَا قَبْلَ الْيَاءِ كَقَوْلِكَ فِي التَّسْبِيَةِ إِلَى عُمَرَ عُمَرِيٌّ وَإِلَى جَعْفَرَ جَعْفَرِيٌّ وَإِنْ كَانَ الْإِسْمُ عَلَى وَزْنِ فَعِيلٍ نَحْوِ تَقِيْفٍ أَوْ فَعِيْلَةٍ نَحْوِ رَبِيْعَةٍ أَوْ فُعَيْلٍ نَحْوِ قُرَيْشٍ أَوْ فُعَيْلَةٍ نَحْوِ جُهَيْنَةَ جَارَ حَذْفُ الْيَاءِ وَائْتَابَتْهَا، كَقَوْلِكَ: فِي النَّسْبَةِ إِلَى تَقِيْفٍ تَقِيْفِيٌّ، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ تَقِيْفِيٌّ، وَكَذَلِكَ أَخَوَاتُهَا.

Нисбат боби

Бунда исмни ўз ҳолида қолдирасанда охирига ташдидли “йо” зиёда қилиб, “йо”дан олдинги ҳаракатни касра қиласан. Масалан عُمَرَ ни нисбат қилсанг جَعْفَرِيٌّ дейсан. جَعْفَرَ ни нисбат қилсанг جَعْفَرِيٌّ бўлади.

Агар исм فُعَيْلَةٍ، فُعَيْلٍ، فُعَيْلَةٍ، فُعَيْلٍ вазнларидаги جُهَيْنَةَ، قُرَيْشٍ، رَبِيْعَةٍ، تَقِيْفٍ кабилар бўлса “йо”ни ҳазф қилиш ҳам қолдириш ҳам мумкин.

Масалан تَقِيْفِيٌّ ни تَقِيْفِيٌّ дейишинг ҳам, агар хоҳласанг تَقِيْفِيٌّ дейишинг ҳам мумкин. Унинг ёнидаги вазнлари ҳам шундай.

بَابُ الْجُمُعِ

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْجُمُعَ جَمْعَانِ: جَمْعُ الْقَلَّةِ وَجَمْعُ الْكَثْرَةِ. فَأَمَّا جَمْعُ الْقَلَّةِ فَهُوَ مَا يَتَنَاوَلُ إِلَى الْعَشْرَةِ وَمَا دُونَهَا إِلَى الثَّلَاثَةِ. فَلَهُ أَرْبَعَةٌ أَمْثَلَةٌ: أَفْعَالٌ وَأَفْعَالٌ وَأَفْعَلَةٌ وَفِعْلَةٌ. فَأَفْعَالٌ لِمَا كَانَ وَاحِدٌ عَلَى فَعْلٍ نَحْوِ: فَلَسٍ وَأَفْلَسٍ وَكَلْبٍ وَأَكْلَبٍ. وَأَمَّا أَفْعَالٌ فَلِمَا كَانَ عَلَى فَعْلٍ وَفِعْلٍ أَوْ فَعْلٍ نَحْوِ: فُقُلٍ وَأَفْقَالٍ وَجَذَعٍ وَأَجْدَاعٍ وَجَبَلٍ وَأَجْبَالٍ. أَمَّا أَفْعَلَةٌ وَفِعْلَةٌ فَلَمَّا كَانَ عَلَى أَرْبَعَةِ أَحْرَفٍ ثَالِثُهُ وَآوٌ أَوْ يَاءٌ أَوْ أَلِفٌ نَحْوِ: عُمُوْدٍ وَأَعْمِدَةٍ وَقَفِيْزٍ وَأَقْفِرَةٍ وَعُغْلَامٍ وَعِغْلَمَةٍ وَصَبِيٍّ وَصَبِيَّةٍ فَهَذِهِ مَا يُزَادُ مِنَ الثَّلَاثَةِ إِلَى الْعَشْرَةِ وَرَبَّمَا يَكُونُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ. وَأَمَّا جَمْعُ الْكَثْرَةِ فَأَمْثَلُهُ كَثِيرَةٌ مِنْهَا: فُعُولٌ وَفِعَالٌ وَفَعْلَانٌ، نَحْوِ: فُلُوْسٌ وَكِلَابٌ وَغُرَبَانٌ وَفَضْبَانٌ.

Кўплик боби

Билгин, кўплик икки хил бўлади.

1. “Жамбул қилла” 2. “Жамбул касра”

“Жамбул қилла” – у ўндан бошланиб то пастга учгачадир. Унинг қуйидаги тўртта мисоли бор. أَفْعَالٌ، وَأَفْعَالٌ، وَأَفْعَلَةٌ، وَفِعْلَةٌ.

Агар вазнидаги исм бўлса, уни أَفْعَالٌ вазнига солиш билан “жамбул қилла” ясалади. فُلْسٌ وَأَفْلَسٌ وَكَلْبٌ وَأَكْلَبٌ каби.

Агар вазнидаги исм бўлса, уни أَفْعَالٌ вазнига солиш билан “жамбул қилла” ясалади. فُئِلٌ وَأَفْعَالٌ وَجَدَعٌ وَأَجْدَاعٌ وَجَبَلٌ وَأَجْبَالٌ каби.

Агар тўрт ҳарф бўлиб, учинчиси “вов” ёки “йо” ёки “алиф” бўлса أَفْعَالَةٌ вазнларига солиш билан “жамбул қилла” ясалади.

عَمُودٌ وَأَعْمِدَةٌ وَفَيْزٌ وَأَفَيْزَةٌ وَعِلْمٌ وَعِلْمَةٌ وَصَبِيٌّ وَصَبِيَّةٌ каби. Булар учдан ўнгача, кўпинча ундан-да кўпроқ нарса ирода қилинганида ҳам ишлатилади.

Аммо “жамбул касра” فُلُوسٌ فُعُولٌ وَفُعَالٌ وَفُعْلَانٌ وَفُعْلَانٌ каби. فُلُوسٌ وَكِلَابٌ وَغِرْبَانٌ وَفَضْبَانٌ каби.

بَابُ التَّاءِ

التَّاءُ عَلَى نَوْعَيْنِ، إِمَّا أَنْ تَكُونَ أَصْلِيَّةً أَوْ تَاءَ الْجَمْعِ. فَالْأَصْلِيَّةُ كَالتَّاءِ فِي الْأَصْوَاتِ، تُرْفَعُ هَذِهِ التَّاءُ وَتُنْصَبُ وَتُخَفَضُ لِأَنَّهَا هِيَ التَّاءُ الَّتِي كَانَتْ فِي الْوَاحِدِ. وَأَمَّا تَاءُ الْجَمْعِ فَهِيَ كَالتَّاءِ فِي عَمَّاتٍ وَأَخْوَاتٍ فَتُرْفَعُ هَذِهِ التَّاءُ وَتُخَفَضُ وَلَا تُنْصَبُ، لِأَنَّهَا تَاءُ الْجَمْعِ. وَمَعْنَى تَاءِ الْجَمْعِ أَنَّهَا لَمْ تَكُنْ فِي الْوَاحِدِ كَمَا كَانَ تَاءُ الْأَصْوَاتِ فِي الصَّوْتِ. أَمَّا الْأَصْوَاتُ فَوَزْنُهَا أَفْعَالٌ. وَأَمَّا الْأَخْوَاتُ فَوَزْنُهَا فَعَلَاتٌ، وَكَانَتْ التَّاءُ فِي الْأَخْوَاتِ لِأَزْمَةٍ فِي لَفْظِهِ وَفِي وَزْنِهِ. وَأَمَّا تَاءُ الْأَصْوَاتِ فَإِنَّهَا تَثْبُتُ فِي لَفْظِهِ دُونَ وَزْنِهِ، أَلَا تَرَى أَنَّ وَزْنَ أَفْعَالٍ فَالتَّاءُ سَاقِطَةٌ عَنْهُ لِأَنَّهَا هَهُنَا بِمَثَلَةِ لِامِ الْفِعْلِ.

“То” боби

“То” икки турли бўлади. 1. Аслий “то” бўлади. 2. Кўплик “то” бўлади. Аслий “то” أَصْوَاتٌ даги “то”дир. Ушбу “то” марфуъ, мансуб ва мажрур бўлади. Чунки бу “то” бирлиги صَوْتُ да ҳам мавжуд бўлган. Аммо عَمَّاتٍ وَأَخْوَاتٍ лардаги “то” марфуъ ва мажрур бўлади. Аммо мансуб бўлмайди. Чунки бундаги “то” муннас кўпликнинг “то” сидир. Бунинг маъноси шуки, жамънинг “то”си деганимиз, унинг бирлигида “то” бўлмайди. Худди أَصْوَاتٌ нинг бирлиги صَوْتُ да “то” бўлганидек. أَصْوَاتٌ нинг вазни أَفْعَالٌ бўлади. أَخْوَاتٌ нинг вазни فَعَلَاتٌ бўлади. أَخْوَاتٌ нинг “то”си лафзи ва вазнида қолади. Аммо أَصْوَاتٌ нинг “то”си лафзда собит қоладию, аммо вазнда қолмайди. Кўрмайсанми, أَفْعَالٌ деганда “то” тушиб кетмоқда. Чунки, у бу ерда فَعْلٌ нинг ل баробарига тўғри келмоқда.

بَابُ النُّونِ

الَّتِي تَكُونُ فِي الْوَاحِدِ فِي آخِرِ الْإِسْمِ سَرَخَانَ وَمَسْكِينَ فَإِذَا جَمَعْتَ قُلْتَ: هَذَا سَرَاحِيْنُ وَمَسَاكِيْنُ، وَرَأَيْتُ سَرَاحِيْنَ وَمَسَاكِيْنَ وَمَرَزْتُ بِسَرَاحِيْنَ وَمَسَاكِيْنَ، تُرْفَعُ وَتُنْصَبُ وَلَا تُخْفَضُ وَلَيْسَتْ النُّونُ كَالنُّونِ الَّتِي تَدْخُلُ فِي الرَّيْدِيْنَ وَالْمُسْلِمِيْنَ لِأَنَّ هَذِهِ نُونُ الْجَمْعِ، فَلَا تَكُونُ إِلَّا مَفْتُوحَةً وَتِلْكَ النُّونُ الَّتِي فِي السَّرَاحِيْنَ وَالْمَسَاكِيْنَ هِيَ نُونٌ كَانَتْ فِي الْأَصْلِ نَائِبَةً فَلِذَلِكَ لَمْ يَلْزَمَهَا الْكُسْرَةُ.

وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالْحَقَائِقِ وَالذِّقَاتِ.

تَمَّتْ بِحَمْدِهِ وَكَرَمِهِ.

“Нун” боби

سَرَخَانَ، مِسْكِينَ каби охиридаги нуни бор исмлардан агар кўплик ҳосил қилишни хоҳласанг هَذَا سَرَاحِيْنُ وَمَسَاكِيْنُ، وَرَأَيْتُ سَرَاحِيْنَ وَمَسَاكِيْنَ وَمَرَزْتُ بِسَرَاحِيْنَ وَمَسَاكِيْنَ деб айтасан. Булар марфуъ ва мансуб бўладию, аммо мажрур бўлмайди. Бу нунлар الرَّيْدِيْنَ، الْمُسْلِمِيْنَ каби исмларга кирган нунлардек эмас. Чунки бу، الرَّيْدِيْنَ، الْمُسْلِمِيْنَ лардаги нунлар кўплик нунларидир. Бу нунлар фақат фатҳа бўлади. Аммо السَّرَاحِيْنَ، الْمَسَاكِيْنَ лардаги нунлар аслида бор бўлган нунлардир. Шунинг учун улар касрани лозим топмайди.

Аллоҳ ҳақиқат ва нозик томонларини билувчи роқ Зотдир. Унинг фазли ва карами билан китоб ниҳоясига етди.

2010-йил, 7-декабрь, сешанба куни, хуфтон намозидан кейин Аллоҳнинг ёрдами билан таржима ниҳоясига етди.